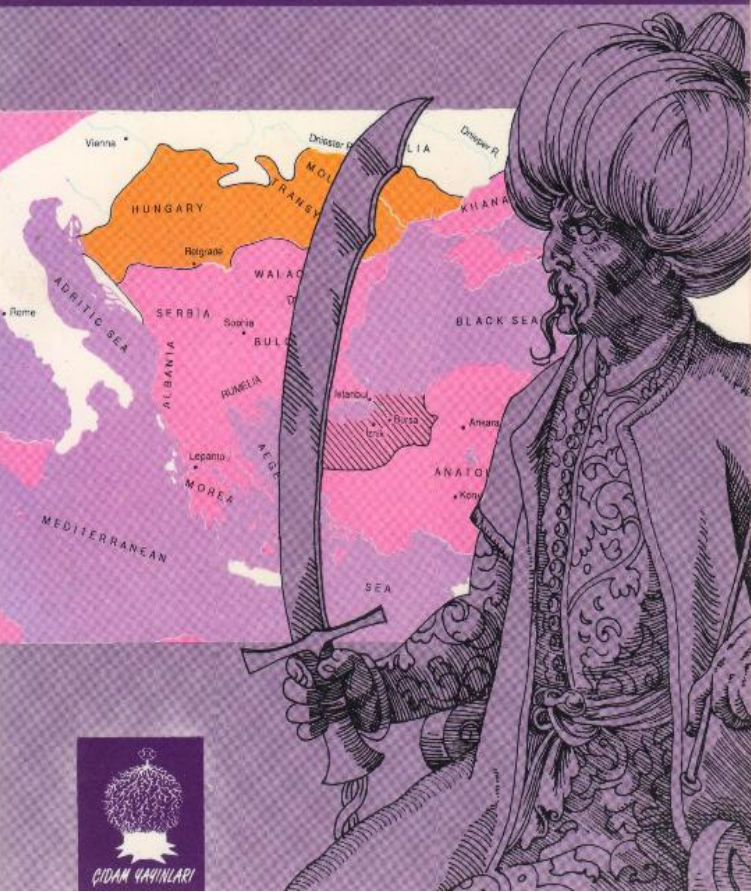
NORMAN ITZKOWITZ

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE İSLÂMÎ GELENEK



ÇIDAM YAYINLARI

Çıdam Yayınları
Tercüme eserler: 2

Dizgi : Elma Reklamcılık İletişim A.Ş.
511 35 85 - 86
Kapak : Aycan Grafik 526 24 87
Baskı : Gündoğdu Matbaası 526 24 87
Cilt : Çiftçi Mücellithanesi 565 06 54
Birinci Baskı : KASIM 1989

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE İSLÂMÎ GELENEK

NORMAN ITZKOWITZ

Türkçesi:
İsmet Özel

ÇIDAM YAYINLARI

Çatalçeşme Sk. Üretmen Han
Kat: 1 No: 106
Cağaloğlu/İSTANBUL
Tel: 513 65 16

Bu çevirinin elyazmasını okuma inceliğini gösterip çok yararlandığım uyarı ve yardımlarda bulunan iktisat tarihçisi Doç. Dr. Ahmet Tabakoğlu'ya içten teşekkür ederim. Onun önerileriyle çeviri bir çok aksaklıktan arındı. Geriye kalan eksikliklerin tümünün sorumluluğu elbetteki bana aittir.

İ.Ö.

İÇİNDEKİLER

Önsöz 9
Giriş 13

Bölüm I
Beylikten İmparatorluğa 19
Türk Göçü 20
Selçuklular 21
Anadolu Selçukluları 25
Osmanlı Beyliği 28
Orhan 29
Osmanlı Fetih Yöntemleri 32
Yıldırım Bayazıt 36
Bayazıt'ın Mirası 41
Nekahat ve Yenilenen Fetih 43
Fatih Sultan Mehmet 47
İstanbul 50
II. Bayazıt 52
Yavuz Selim 56
Kanuni Sultan Süleyman 59

Bölüm II
Osmanlı Toplumu ve Kurumları 63
Bozkır, Gazi ve Sınıf 64
Askeriler ve Reaya 66
Tımarlar ve Tımarlı Sipahiler 68
Eyalet Yapısı 69
Tahrirler 70
Tımarlar ve Savaş Gücü 73
Taşra Teşkilatı 76

Gulam Sistemi 79
Devşirme 80
Çıkma 82
İç Hizmet (Enderun) 83
Dış Hizmet (Birun) 83
Vezir-i Azam ve Divanı 85
Bürokrasi 87
Adalet 89
Sadık Osmanlılar 92
Sosyal Hareketlilik 94

Bölüm III
Süleyman-Sonrası Çağ 97
Moskof Tehdidi 98
Kuzey Afrika'daki çatışma 100
Doğu'daki Çatışma 104
Batı'daki Çatışma 107
Doğu'ya Dönüş 109
Osmanlı Veraseti 111
Kadınların Saltanatı 112
Köprülüler Devri 115
İkinci Viyana Kuşatması 120
1683'ten Sonrası 122

Bölüm IV
Osmanlı Bilinci 127
Adalet Dairesi 128
Tımar Sisteminin Bozulması 130
Yeniçeri Birliklerinin Genişlemesi 132
Sekbanlar ve Celaliler 134
Sebepler 136
Köprülü Devrinin Değerlendirilmesi 143
Tarihçi Naima 144
Tıb Yoluyla Benzetme 146
Onsekizinci Yüzyıl Başarısı 148
Osmanlının Avrupa Bilgisi 150
Başarı Başarısızlık Doğurur 153
Osmanlı - Rus Savaşı 154
III. Selim 155

ÖNSÖZ

Bu kitap konu üzerinde çalışacak olanlara Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi gelişmesine dair bir giriş sunmakta ve bu imparatorluğun kurumlarının, toplumsal yapısının ve zihni temellerinin bir değerlendirmesini yapmaktadır. Anlatı Osmanlıları Bizans sınırlarındaki savaşçı uç beyliği başlangıcından almakta, imparatorlukların gelişmesinden geçerek modernizasyon sürecine girişmeyi gerekli saydıkları onsekizinci yüzyıla kadar götürmektedir. Ben burada Osmanlı Devleti'nin temel kurumlarını, toplumdaki farklarının ana çizgilerini ve Osmanlıların imparatorluklarını kurmada yardımcı olan, imparatorluğun gelişmesini besleyen ve sonra ona içeride huzursuzluk çıktığı ve dıştan tehditler geldiği dönemler boyunca destek olan aslî yönetim düşüncelerini ve toplumsal yapıyı tasvir ettim.

Osmanlı varlığının dokusunu bütün belirtilerinde biçimlendiren yönetimde ve toplum hayatında uyguladıkları Üst İslâmî gelenek idi. Bu gelenek Osmanlılara Anadolu'da kendilerinden önce hükümdar olan Diyâr-ı Rûm Selçukluları tarafından aktarıldı. Din işlerinde sunnî yolun işlenmesini, müslümanların ve gayri-müslimlerin farklı muameleye tâbi tutulmalarıyla tanımlanan malî politikaları, büyük ölçüde dere-

beyi bağışlarıyla desteklenen bir askeri düzenle, sultanın hizmetinde bulunmak üzere eğitilmiş bir askeri-idari kapıkulları seçkin zümresiyle ve toplumu yasal olarak imtiyazlılar ve imtiyazsızlar biçiminde bölen bir sınıf yapısıyla üst islamî Gelenek Osmanlılara kendilerine has üslûbu sağlıyordu. Bu üslûpla dünyayı anladılar ve dünyayla ilişkilerini kurdular.

Osmanlılar İslâm tarihine girmede geç kalmış olsalar bile, onların, tevarüs ettikleri bu geleneğe katkıda bulunmaları ve yönetime, hükümet etme bakımından bu geleneği özel dehalarıyla yoğurmalarına halâ yer vardı. Yaptıkları yenilikler ve tesfiyeler Hıristiyan genç erkekleri iç hizmet ve askeri düzen uğruna cebren toplamayı, terfi sistemi ve mezuniyet sonrası uygulama süreci aracılığıyla gerçek dış dünyanın idaresiyle kenetli ilişkileri olan bir saray mektebini, nihayet toplum yapısının işe yarayış esasına uyularak yetkinleştirilmesini içine alır.

Bu kitabın vurguladığı şey Osmanlıların kendi tarihî tecrübelerini nasıl gördükleri, toplumları hakkında ne düşündükleri, meselelerini nasıl kavramlaştırdıkları ve mesele-çözmede kendi teşebbüslerinin neler olduğudur. Osmanlıların kendilerini ifade etmelerini gözettim. Bu yolla Osmanlı varlığının özüne nüfuz edebiliriz.

Tasvir edilen vakalar ve incelenen konular bakımından belli bir seçme yaptım, zira böyle küçük bir kitabın sınırları içinde beşyüz yıllık bir tarihi tamamen kapsamak açıkça imkansızdır. Dikkat edilen husus, Yakın Doğu'da Batı etkisinin hissedildiği ana kadar ki Osmanlı tarihin kapsayıcılığı ve büyüklüğünü vermektir. Umarım ki bu çalışma bir farklı kültürün büyüme ve çöküşü konusunda olduğu kadar, yönetim ve toplumun meselelerini nasıl ele aldığı konusunda

da anlayış zenginliği sağlayacaktır.

Bu kitabın yazılışı sırasında aynı alandaki bir çok meslektaşımın araştırmalarından yararlandım. Hepsine teşekkür ederim ve Claude Cahen'in, Halil İnalcık'm, Bernard Lewis'in, Geoffrey L. Lewis'in Victor Menagè'nin, Lewis V. Thomas'ın Dorothy Vaughan'ın ve Paul Wittek'in eserlerine olan özel borcumu şükranla anarım. Onlara sundukları görüşlerden ve örneklerinin sağladığı esinden dolayı borçluyum. Kendi görüşlerimi bu birikmiş bilgelik toplamından terkib etmek çok zevkli bir tecrübe olmuştur. En çok el yazmalarının okuyup değerli önerilerde bulunan Geoffrey L. Lewis'e ve teşvikleri için John W.Shy'a müteşekkirim.

N. I Princeton, New Jersey Mart, 1972

GİRİŞ

(...)

Zamanımızın zihne ilişkin erdemlerinden biri hem kendi geçmişimizin, hem de şimdiki zamanımızın inanış tarzlarının izafî (görece) olduğunu bilmek ve yabancı kültürlerin medenileştirici değerini tanımaktır. Bununla birlikte, uygulamada, öğretmeye yönelen her tarihçi bilir ki dünya tarihini öğretmenin ömrü uzun sürecek bir yolunu inşa etmek muazzam derecede zordur; bu zorluk hemen hemen geleneksel Batı Medeniyeti inceleme derslerine, alışılmamış ve bilhassa Batılı-olmayan malzemenin tatmin edici bir şekilde dahil edilmesi ölçüsündedir. Bu zorluğun sebebi insanoğlunun yakın dönemlere kadar hiç bir ortak geçmişe sahip olmayışıdır. Amerika'nın Colomb-öncesi medeniyetleri bütün parlaklıklarının dünyanın geri kalan kısmından tamamen yalıtılmış olmakla kazanmışlardır. Akdeniz çevresinde eski zamanlarda yaşayan çeşitli milletler birbirleriyle yakın temas içinde olsalar bile başka yerlerdeki medeniyetler hakkında pek az bilgiye sahiptiler. Çinliler kendilerinkinden daha yüksek bir medeniyete titizlikle yabancı kalmışlar, ondokuzuncu yüzyıla gelinceye kadar kendi kültürlerinin ideallerini bütün dünyaya kural koyacak

değerde görmüşlerdir. Ortaçağ Avrupası, İslam dünyasıyla olan verimli bağlantısına rağmen kapalı bir toplumdu; Ortaçağ Batı tarihçileri kendi tarihlerini insan türünün tarihiyle özdeşleştirdiler ve sözkonusu geçmişin ilâhî takdir planının bir ifadesi olduğu inancıyla bu tarihe anlam ve değer verdiler.

Onbeşinci yüzyılın Avrupalı keşif seyahatleri Avrupa ile dünyanın geri kalan kısmı arasında yeni bir çağ başlattı. 1500 ile 1900 arasında, Avrupalılar diğer üç kıtada yaşayan insanların topraklarını zaptettiler, Hindistan'ı fethettiler, Afrika'yı paylaştılar ve Çin'in, Japonya'nın tarihi gelişmesini kesin bir etki altında bıraktılar. Avrupa'nın dünyaya yayılışı Batılı tarihçilere birleştirici bir konu sağladı: Batılı-olmayan dünyanın nasıl olup da Avrupa'nın iktisadî hinterlandı*, siyasi uydusu ve teknolojik yükümlüsü haline geldiğinin hikayesini yazmak. Batılı toplumların dinleri, sanatları, edebiyatları, toplumsal yapıları ve siyasî kurumları üzerine devasa bir bilgi birikimine rağmen, Batılı tarihçiler kökten bir biçimde mahallî kalan bir dünya tarihi yazdılar. Değişen sadece üstünlük iddialarının konusudur. 1500'den önce bu iddialar ilahiyata ilişkindi; ondokuzuncu yüzyıldan itibaren bu iddialar zeki sömürge valilerinin iddialarından ayırdedilemez hale geldi.

Avrupa hükümdarlığının çöküşü, Birleşik Devletler ve Sovyetler Birliği gibi o güne kadar kıyıda kalmış Batılı ülkelerin ve Çin ve Japonya gibi Batılı-olmayan ülkelerin kuvvet kazanmaları ve bir dünya ekonomisiyle birlikte bütün gezegeni kucaklayacak bir devlet sisteminin ortaya çıkışı gibi olayların bir araya geli-

* Hinterland: Bir devletin asli toprakları dışına taşan, o devletin iktisadi yararlarına elverişli nüfuz bölgesi(çev.)

şi daha ilerilere varan yapabilirlikler doğurdu ve daha geniş bakış açıları sağladı. Geleceğin tarihçileri gerçek bir dünya tarihi yazabileceklerdir çünkü sağlıklı ve sağlıksız dünya tek bir tarihi yaşamaya başlamışlardır; çağdaş gerçeklikler ve zaruretler merak alanımızı genişletti, yakınlık duyduğumuz konuları artırdı ve dünyanın geçmişinde bizimle bağlantılı tasavvurlarımızın daha az mahalli olmasını gerektirdi, bu yine de dünyanın uzak geçmişinin tarihi anlayıp yazmayı öncekinden daha kolay kılmış değil.

Batılı bakış açısıyla sınırlanan milliyet merkezli mahalliliğin üstesinden gelmenin kalıcı bir usulü hem Batılı ve hem de Batılı-olmayan medeniyetleri karşılaştırmak bir temeli esas sayarak ele almaktır. Karşılaştırmalı işlemin iki yönden yararı vardır. Bir yandan bizimkinden farklı bir kültürü tasvir eder ve kendi medeniyetimizle (ele aldığımız medeniyet arasında kurduğumuz) zimnî benzetmeleri terkederek ve zaman, mekan, illiyet, hatta bizzat insan tabiatı hakkında en temel varsayımlarımızı bir yana bırakıp o medeniyeti anlayabilmemiz için o medeniyetin tarihini alçak gönüllülükle ve kılıkırk yararak incelememiz gerektiğini bize açıklıkla gösterir. Diğer yandan, şu anda bizim farklı veya biricik sayarak tanıdığımız kendi medeniyetimizin hakiki varsayımlarını ortaya çıkarmada bizi cesaretlendirir. Yabancı bir medeniyeti karşılaştırmalı olarak incelediğimizde onun hakkında bazı şeyler öğrenilir -bu kendi başına bir yarar- ve aynı zamanda kendimiz hakkındaki anlayışımızı da keskinleştirir.

Profesör Itzkowitz'in kitabı bu amaçlara hayran olunacak derecede hizmet ediyor. Başşehri bir Roma imparatoru tarafından kurulmuş ve imparatorluk toprakları Avrupa'nın geniş bir kısmını içine alan Ba-

tılı-olmayan bir halkın toplum yapısının, siyasi kurumlarının ve düşüncelerinin mükemmel bir çözümlemesi bu. Osmanlılar müslüman ve klasik İslam medeniyetinin mirasçısı idiler.İmparatorlukları, aynı zamanda onaltıncı yüzyıldan sonra Avrupa devlet sisteminin tamamlayıcı bir parçası idi. Bu yüzden onların tarihi hayret verici karmaşık ve öğretici yönleriyle aşina olduğumuz ve yadırgadığımız hususları meczediyor. Mesela, pek az toplum Osmanlıların sunduğundan daha bol ve daha ilginç malzeme sunabilir. Sultanın seçkin piyadeleri, meşhur yeniçeriler köleydi. Yetenekli köleler İslam dünyasının en üst dereceli eğitimini aldılar ve sadrazamlık dahil olmak üzere devlet yönetiminde en yüksek makamları işgal ettiler. Açıktır ki kölelik Osmanlılarda Batı Avrupa'da oynadığından farklı bir rol oynamıştır. Avrupaya mahsus saldırganlık kalıpları ve saldırganlığı meşrulaştırma gerekçeleriyle yönverici amaç kâfire karşı cihad olan Osmanlı savaşçılığını karşılaştırmak; Avrupa'ya özgü malikâne bağışı şeklindeki tımarla (fief), teçhizatlı sipahileri yaptıkları hizmete karşılık sultanların savaşçı beyleri (gazileri) toprağın kullanımı ve gelirinin tahsili ile destekleme usulü arasındaki farkı belirmek; ve Akdeniz'in bir ucunda V.Charles'ın, diğer ucunda Kanuni Sultan Süleyman'ın vücudanasıl farklı birer imparatorluk düşüncesi getirdiklerini gözlemek aynı şekilde ilginçtir. Bu çalışmanın sonunda Profesör Itkowitz okuyucuya derslerin en değerlisini, en ilgincini vermiştir: Hem Avrupalılara hem Osmanlılara, Osmanlı gözüyle bakmak ve dünyayı Osmanlı bakış açısından görmek.

Eugene Rice, Columbia University

Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek

Bölüm I

BEYLİKTEN İMPARATORLUĞA

İstanbul, Roma gibi, tepeler üzerine kurulmuş bir şehir. Doğu Roma dünyasının yönetim merkezi bu şehirdi. Osmanlılar bu merkezi 1453'te fethettikten sonra tabiatın ihsanından yararlandılar ve tepeleri abidevî camilerle tamamlayarak İstanbul'un siluetini dünyanın en nefes kesen şehir görüntüsü şekline çevirdiler. Onsekizinci yüzyıl Osmanlı lirik şairi Nedim şehrin ihtişamını şöyle över:

Bu şehr-i Sıtanbul ki bî mislü behadır
Bir sengine yekpare Acem mülki fedadır

Bir gevher-i yekpâre iki bahr arasında
Hurşid-i cihân-tâb ile tartılsa sezâdır

Bir kân-ı ni'amdır ki anın gevheri ikbâl
Bir bag-ı İremdir ki gülü 'izz ü 'alâdır

İstanbul'un en yüksek tepesine lâyıkıyla kurulmuş bulunan haşmetli Süleymaniye camii kubbesinin azameti bakımından sadece Ayasofya (Kutsal Bilgelik) nınkinden sonra ikinci sıradadır. 1557'de tamamlanan bu cami Mimar Sinan tarafından Sultan Süleyman'ın emriyle inşa edilmiştir. Süleymaniye'nin üzerinde müezzinlerin müminleri namaza çağırdıkları

on şerefe bulunan dört minaresi vardır. Mistik Doğu'da sayıların özel bir anlam ifade etmediği durumlara pek ender rastlanır. On ve dört sayıları Osmanlı hanedanının kahraman tarihindeki işaret taşlarını temsil eder. Süleyman silsilenin onuncu sultanı ve eşi bulunmaz şehrin 1453'de II. Mehmet tarafından sonraki dördüncü Osmanlı hükümdarıdır.

Süleyman yayılan Osmanlı imparatorluğuna Rönesans boyunca hükmetti. Herbiri şaşaalı bir gelişimin temsilcisi olan V. Charles, I. François ve VIII. Henry'nin çağdaşıydı, ama bunlardan hiçbiri Osmanlıdan daha şaşaalı değildi. Onuncu Osmanlı sultanı olarak, Süleyman dünya tarihinde pek az hanedana nasib olan hemen hemen kesintisiz olarak dikkate değer hükümdarların peşpeşe devamı vakıası sebebiyle gurura hak kazanmıştı.

TÜRK GÖÇÜ

Bu dikkate değer hükümdarların ilki, hanedana adını veren kurucusu 1299'dan 1326'ya kadar hükmetmiş bulunan Osman'dı. Sonunda Âl-i Osman'ın doğuşuna sebeb olan Oğuz konfederasyonundaki Türk boylarının Orta Asya'dan Anadolu'ya göçlerinin karmaşık tarihini ayrıntılarıyla vermeye gerek yoktur. Bu başeğmez bozkır insanlarının onuncu yüzyılda güneyden Aral gölü ve Siri Derya (Jaxartes) ırmağının aşağı yatağı, batıdan Hazar Denizi ve aşağı Volga ırmağı ve kuzeydoğudan İrtiş ırmağıyla sınırlanan bölgede bulunduklarını belirtmek yeterlidir. Büyük ölçüde göçebedirler, servetleri develerden, atlardan ve koyunlardan ibarettir. Bazı yerleşik gruplar sulak arazilerde ekin ekerler ve kasaba çarşılarında değiş tokuş ederlerdi. Ellerindeki hayvanları, orman

ürünlerini (çoğunlukla kürk) ve tutsakları şehirleşmiş bölgelerden gelen mallarla değiştirirlerdi. Bu bölge güney ve batı boyunca Müslümanların yaşadıkları sınırlara uzanırdı. Müslümanlarla olan bu iktisadi temas Oğuz Türklerinin İslâm itikadına dönmelerini kolaylaştırdı.

Türkler arasında İslâm Budizmin, Maniheizmin ve Yahudiliğin başarısızlığa uğradığı her alanda başarı kazandı. Onuncu yüzyılın başlarından itibaren İslâm Türklerin atalarından kalma şamanizme karşı akınlar yapmaya başladı. Müslümanlarla temas başlıca üç şekilde oluyordu: Güney sınırı boyunca küçük çarpışmalarda karşılaşılan akıncılar (ve her iki tarafın aldığı tutsaklar), gezgin Müslüman din adamları (mutasavvıflar ve dervişler) ve tacirler. Uzun süren ihtida sürecinde en etkili temasın ticaret yoluyla olduğu görülmektedir. Onuncu yüzyılın sonlarına doğru Oğuz Türkleri arasında İslâm güvenli bir tarzda yerleşmiş bulunuyordu. Artık güneydeki müslüman topraklarıyla onları sadece Siri Derya ırmağı ayırıyordu.

SELÇUKLULAR

Türkler İslâm'a girince Selçuk ailesinin önderliğinde bu ırmağın ötesinde güneye doğru bir yayılma başlattılar. Selçuklular başlangıçta müslüman saltanatın emrinde karşılık alarak çarpışan asker topluluklar iken kısa zamanda taşra vilayetlerinin yöneticileri ve nihayet geniş bölgelerin özerk hükümdarları haline geldiler. İran'ı istilâ ettikten sonra (İsfahan 1043'de düştü), Selçuklular batıya aktılar. Tuğrul beyin önderliğinde klasik üst İslâm'ın yerleşik merkezlerine daldılar. Hilâfet makamı Bağdat 1055'te düştü. Güçlerini hem bir töre sağlamlığına hem de bir göçebeler ordu-

suna sahip olmaktan alan Selçuklular müslümanlığın aslî topraklarında yeni bir imparatorluk ortaya çıkardılar. Her ne kadar yüce dinî önderler olarak kalan halifelerin hizmetinde idiyseler de, Selçuklu sultanları iktidarı ellerinde İslâm adına bağımsızca tuttular. Fatihler kısa zamanda yeni anayurtlarının İranî-İslâmi geleneği tarafından fethedildiler. Dini işlerde Selçuklular şeriat uygulamasına sıkıca bağlı kaldılar, devlet idaresi ve toplum teşkilatlanması bakımından klasik İslâm medeniyetinin geleneksel kalıplarına dayandılar. Temelinde İslâmî vergilendirme ilkeleri olan Selçuklu rejimini devlete sundukları hizmet karşılığında kendilerine bağışlanan topraklarla desteklenen askeri sınıf ayakta tutuyordu. Bu rejimin işleyişi askeri, bürokratik ve dini aristokrasi lehineydi.

Mamafih, bu aristokrasi Türkmen diye bilinen müslümanlaştırılmış göçebe Türklerin tehditi altındaydı. Bu taşkın Türkmenler Üst İslâm medeniyetinden nefret ediyorlardı, çünkü bu medeniyeti kafalarında biri vergilendirme diğeri sunnîlik olarak tanıdıkları iki yönlü kötülükle özdeşleştiriyorlardı. Onları harekete sevkeden ganimete duydukları iştiha ve Peygamber Muhammed'in inancını yayma iştiyakıydı bu yüzden ganimet ve bağımsızlık özlemlerini giderebildikleri sınırların hür havasını tercih ettiler. Selçuklular Türkmenleri ve diğer aşiret yapısı gösteren unsurları yerleşik İslâmi bölgelerden kaydırmak için onları Bizans İmparatorluğunun Anadolu'daki doğu eyaletleri üzerine akınlar yapmaya ve yağmaya teşvik ettiler. Türkmenler Bizans'la daha önce çatışmış müslüman savaşçılar olarak sınır boylarına yığmak yapmışlardı. Bizans'la İslâm ülkeleri arasındaki sınır bölgelesine yerleşmiş bulunan bu savaşçılar gâzi yani iman uğruna çarpışanlar diye bilinirdi. İslâmlaşmış

bölgelerin (**dârülislam**) müslüman olmayanların oturdukları topraklar (**dârülharb**) aleyhine genişletilmesi gâzinin kutsal göreviydi. Gâzi bu görevi kâfirlere, bilhassa Hıristiyanlara karşı yürütülen kesintisiz savaş durumu olan **gaza** aracılığıyla yerine getirir. Böylesi bir savaşta ele geçirilen servet İslâm'ın dini konumlarına, şeriata, göre meşru ganimettir ve akma uğrayan bölgenin sakinleri köle olarak alınır veya öldürülür.

Sınırdaki gâzi sayısı arttıkça, akınlar daha sık ve Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu topraklarının derinlerine nüfuz edecek kadar cüretkâr hale geldi. 1064'de akınlar gâzileri Ani ve Kayseri'ye kadar götürdü. Bu başarılar Konstantiniye'yi askeri bir karşılık için kışkırttı. IV. Romanus Diogenes 1068'de Bizans askeri aristokrasisinin bir üyesi olarak imparator oldu. Yerini aldığı Constantine Ducas Bizans bürokrasisinin temsilcisi olarak mali ve dini siyasetiyle sınırlardaki durumun çözülmesine yol açmıştı. Yeni imparator canlanmış bir dinçlik ve gayretle gazilere karşı muharebeler düzenledi.

Bizanslılar öyle başarılı oldular ki Selçuk sultanı Alp Arslan ordusunun başında Anadolu'ya yürümeye mecbur oldu. Selçuklu siyaseti doğrudan karşılaşmanın aleyhindeydi. Alp Arslan kendi askeri gücünü Suriye ve Filistin yönünde yayılmaya yoğunlaştırmak için Bizans'la kuzeybatı sınırında bir çatışmadan kaçınabileceğini umuyordu. Böyle olmakla birlikte, Selçuklular Van Gölü yakınlarındaki Malazgirt'e 1071 yılının Ağustos ayında Bizanslıları bozguna uğrattılar. Şimdi artık Anadolu baştan başa istilaya ve sürekli yerleşime açılmış ve Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasının uzun süreci harekete geçmişti.

Fetih ve iskân, zaferden hemen sonra çekilen Sel-

çuk ordusu tarafından değil gaziler tarafından başarıldı. **Danişmend Ahmed Gazi** gibi sınır şartlarının tehlikelerini ve düşmanca tutumunu altedebilecek gerekli kişisel niteliklere sahip olduğunu ortaya koymuş belli sayıda önderin yönetimi altında, imân gücüyle dövüşen bu insanlar Bizanslı ellerden Anadolu'nun denetimini söküp aldılar. Bu süreç Bizans'ta Malazgirt bozgununu takib eden iç karışıklık ve anarşi ile kolaylaştı. Sınır bölgeleri isyan ettiler ve Bizans savunma sistemi çözüldü. Gaziler kötü örgütlenmiş direniş karşısında başarılı idiler ve her başarı Bizans içlerine yayılan sınıra daha çok gâzi çekiyordu.

Mamafih, Anadolu'ya göz koyan sadece gaziler değildi. Selçuklu yöneteme, Anadolu'da her yeni fethedilen bölgeyi, her ne kadar Anadolu'ya doğru yayılmaya girişmemiş ise de, kendi denetimi altında birleştirmeye karar vermişti. Hükümet merkezin bir prensi olan Süleyman İbn Kutulmuş'u idareyi ele almak üzere gönderdi. Süleyman'ın babası hanedanın başına karşı bir isyanda hayatını kaybetmişti ve oğlunu Anadolu'ya göndermek hanedanın bir istenmeyen unsurdan kurtulması demekti. Kendi adına, Süleyman bu tayini şahsına sağlıyacağı desteğin bir sağlam temelini atma fırsatı olarak gördü. Türkmenlerden bir ordu karmayı, doğuyak, akrabalarının denetimi altında bulunan İslâm merkezlerine yürüyerek hakkını aramayı ümit ediyordu.

1081'de Süleyman Nicaea'yı (şimdiki İznik) ele geçirdi ve Bizans yönetimiyle görüşmelere başladı. Bizanslılar Süleyman'dan fethettiği arazilerde birliklerini yerleştirme hakkı karşılığında Türkmenleri dizginlemesini istiyorlardı. Süleyman görünüşte Bizans egemenliğini tanımış gibi olsa da Anadolu'nun büyük bir kısmında Bizans yönetimini çabucak geriletti.

Anadolu'daki sürgün daha sonra ilk hedef olan İslâm merkezlerine yönelmek için kendini yeterince güçlü hissetti. Süleyman Halep üstüne yürüdü, fakat güçlü bir direnişle karşılaştı ve 1086'da bir muharebede öldürüldü, ordusu Anadolu'ya geri çekildi.

ANADOLU SELÇUKLULARI

Süleyman'ın ölümü siyasete büyük bir değişiklik getirmedi. Kutulmuş oğlu Süleyman'ın ahfadı onikinci yüzyılın ortalarına gelinceye kadar Anadolu'ya kendi adlarına bir saltanata yol açacak bir toprak parçası gibi görmediler, burası onlara göre merkezî Müslüman dünyaya dönmek için bir atlama tahtası idi. Sonunda güçlerini Iconium (şimdiki Konya) şehrini merkez alarak Orta Anadolu bozkırlarında yoğunlaştırdılar ve Rum diye bilinen bir devlet kurdular. ("Rum" Bizanslılar tarafından yönetilen Roma İmparatorluğunun Asya eyaletlerine müslümanlarca verilen isimdi.)

Rum Selçuklulları Konya'daki merkezlerinden genişleme için iki yönlü mücadele yürüttüler. Orta Anadolu'da rakipleri Danişmendlerle çatıştılar ve haçlılara karşı cihad ettiler. Danişmendler sınır boyu savaşçılarının eski gazi ruhunun temsilcileriydi; mistisizm, rafizilik ve aşiret töreleriyle karışık bir kültür ortaya çıkarmışlardı. Rum Selçukluları Üst İslâm'ın hükümet ve kültür geleneklerini temsil ediyorlardı; özellikleri oturmuş bir yönetim tarzı, siyasi bütünleşme, sünnîlik ve kültürle belirlenmiş bir İslâm mülkü elde etme isteğindeydiler. Böylece bu ikisi biri diğerinin yerine geçemeyecek şekilde karşı karşıya bulunuyordu.Denk olmayan güçler arasında bir çatışmaydı bu ve zafer sonunda daha mustakar ve refahı daha

yüksek Selçukluların oldu. 1176'da büyük bir galibiyet ertesinde Danişmend toprakları Selçuk yönetimiyle bütünleşti. Danişmendler ve takipçileri yerlerinden edilmiş oldukları için tekrar Bizans imparatorluğu'na karşı sınır savaşlarına girişecekleri batı Anadolu boylarına hızla geçtiler. Bu sırada, Bizans da Batı'dan Dördüncü Haçlı ordusunun saldırısı altındaydı.

Dördüncü Haçlı Seferi'nin diğerlerinden fazla olarak en büyük sonucu 1204'de Konstantiniye'nin Latinlerce işgalidir ve bunun husule getirdiği Bizans dağılmasından Anadolu'da ve Karadeniz kıyılarında merkezin mirasçılığına aday çeşitli devletler doğmuştu.Tahtından edilmiş Bizans imparatoru Theodore Lascaris'in yönetiminde merkezi İznik olan güçlü bir Grek devleti kurulmuştu. Bir başka devlet Alexis Comenus tarafından Trabzon civarında kurulmuştu. Bizans imparatorunun Anadolu'da oturması ve bütün savunma kaynaklarını bölgesine tahsis etmesiyle, Lascaris'in adamlarının toprakların doğu sınırlarını muhafaza etmek üzere kurdukları güçlü tahkimat sistemi karşısında Rum Selçukluları ilerleyişlerinde zorlukla karşılaştılar. Gaziler kuzeyde ve güneyde genişlemeye daha müsait topraklar buldular. Gazi akınlarının ardından Selçuklu devleti Karadeniz kıyısında Sinop'u, Akdeniz kıyısında Antalya'yı ele geçirdi. Yarım yüzyıla yakın bir zaman için Selçuk-Bizans sınırı nisbeten sakin ve gazi akmlarından azade kaldı. Bu, her iki tarafın yöneticilerin çıkarına uygun düştü. Böylece dikkatlerini iç meselelere yöneltebildiler.

İki önemli olay sınırdaki kilitlenmenin kırılmasına yaradı. Biri Moğol istilası, diğeri Konstantiniye'nin Bizanslılar tarafından yeniden zaptedilmesiydi. 7 Haziran 1243'te Moğol ordusu Anadolu'nun doğu-

sundaki Kösedağ yakınlarında Selçukluları yendi. Moğollar Küçük Asya'nın derinlerine indiler, ama Rum Selçuklarını ortadan kaldırmadılar. Öyle yapacaklarına, bu bir zamanın dikbaşlı saltanatını, Moğol üstünlüğünü kabul eden son sultanın 1307 veya 1308'de ölümüne kadar can çekişme şartlarında devam eden bir bağımlı (vassal) devlet haline soktular. Moğollarla hesaplaşmaları yönünden olduğu kadar iç işlerindeki etmenler yüzünden de zayıflamış olan Selçuklular artık gazileri Bizans sınırlarına saldırmaktan alıkoyamıyorlardı. Böyle bir zaman içinde, sınır boylarındaki eski aşiretlere şimdi yeni kuvvetler de katılmıştı. Bunlar arasında çoğunluğu otlaklarından Moğollar tarafından sürülmüş Türkmenler teşkil ediyordu. Yeni kuvvetler içinde vergi yükünden kurtulmak üzere sınır boylarına göçmüş köylüler kadar İran'da Moğollara karşı direnişi yürütmüş dervişler ve hocalar bulunuyordu. Moğol istilasının doğurduğu sarsılmış yönetim ve toplum karışıklığı ve Selçukluların bunun sonucu olarak çözülmeleri Anadolu'da yeni bir çalkantı ortaya çıkardı. Yeni önderler belirdi, bunların dikkate değer olanı Karaman İbn Musa Sufi idi. Onun ahfadı Karamanoğulları Toros dağlarının eteklerindeki Ermenik çevresinde bir sınır eyaleti kurdular. Bizans'a karşı gazi cihadı bütün sınır boyunca yeniden başladı.

Sınırlarda düşmanlıkların eski hale dönüşü 1261'de İmparator Mikail VIII. Palaeologus'un önderliğinde İstanbul'un Grekler tarafından yeniden zaptı ile aynı zamana rastlar. İmparatorluğun kalbinin Anadolu'dan Konstantiniye'ye tekrar taşınması büyük sonuçlar doğurdu. Paloealogi'nin yönetiminde Konstantiniye'de yeniden kurulan Bizans İmparatorluğu dikkatini Balkanlarda yoğunlaştırdı. Laskavisci-

ler tarafından kurulan savunma sisteminin çöküşüne aldırmadı. Gazi akınları bu savunmanın çürüklüğünü su yüzüne çıkarmakta gecikmedi ve gaziler dökülen direnişin üzerine doğrudan yüklendiler. O yöredeki yunanlı ahalinin çoğunluğu kendilerini Bizans güçleri tarafından terkedilmiş hissettiklerinden kaderlerini gazilere bağlayarak batı Anadolu'nun mülkleştirimesini kolaylaştırdılar. Ondördüncü yüzyılın başlarında Palaeologi bu bölgeden sökülüp atılmıştı. Artık Batı Anadolu, çeşitli Türk gazi beylikleri veya "eyaletler" biçiminde örgütlenmiş olan Türklerin eline geçmişti. Bu beylikler sınır savaşlarının ürünüydü ve baştan ayağa gazi ruhuyla doluydu. Beyler yahut emirler çeşitli bölgeleri fetheden aşiretlerin başındaydılar ve bazıları diğerlerinden daha uzun ömre sahip farklı farklı akıbetleri olan hanedanların kurucuları haline geldiler.

OSMANLI BEYLİĞİ

Bu beyliklerden biri, Söğüt'ü merkez olarak Dorylaeum (şimdiki Eskişehir) dolaylarında yerleşmiş bulunan Osman'ın beyliği, diğerlerinden daha küçük ve daha zayıf olanıydı. Nisbi önemsizliğine ve başlangıçtaki güçsüzlüğüne rağmen, sınır eyaletini Osmanlı İmparatorluğu haline getirmeyi başarmakla kalıcı bir üne sahip olan sadece Osman'ın beyliğiydi. Ona rakip olan beylikler kısa bir süre için başarının keyfini çıkardıktan sonra içlerinde çıkan çatışmaların baskısı altında dağılıp gittiler. Osman'ın beyliğini böyle bir akıbetten koruyan onun **par excellence** (eksiksiz, en üstün derecede) bir gâzi devleti oluşudur. Beyliğin sınırları İznik ve Konstantiniye'yi koruyan savunma hattı karşısında ayna gibi duruyordu ve ilk Osmanlılar öte-

ki herhangi bir beylikten daha güçlü bir direnç yükümlülüğüyle karşı karşıya idiler. Büyük bir Hıristiyan hasımla yıllar süren bu mücadeleye bağlı kalmak beyliğin cesametini benzerlerinden daha fazla artırdı, bu yükseliş bilhassa Osman'ın ve gazilerinin sayıca üstün Bizans kuvvetlerini 1301'de Bapheaon savaşında bozguna uğratmalarından sonra kesinleşti.

Osman'ın ünü yayıldı ve onun bu mertliği beraberliğinde kendi adamlarını getirdikleri başka öncüleri veya beyleri cezbetti. Bu beyler, daha önceden kendine katılan gaziler gibi Osman'a bağlılık andı içtiler. Osman'ın iktidarı genişledikçe, bu bağlılık diğer beyler ve onların adamları üzerinde Osman'ın nüfuz sahibi olduğunu günden güne daha çok belirtir oldu. Osman'ın peşinden gidenler onun adını kullanır oldular ve kendilerine Osmanlı denildi. Osman'ın kuvvetleriyle katılanlar için kazanılacak şeyler sadece şehadetten, şan şereften ibaret kalmıyordu; refah da elde edilen bir şeydi, zira Osmanlıların elde tuttukları topraklar Konya ile Konstantiniye arasındaki önemli kervan yolu üzerinde yayılıyordu.

ORHAN

Ganimet ve askeri mecburiyetleri en başta hesaba katılarak Osman kuzeybatı Anadolu'nun büyük şehirlerinin aksi yönünde harekete geçerek Bursa'yı, İznik'i ve Nicomedia'yı (şimdiki İzmit) ablukaya aldı. Onların zaptedilmesi oğlu ve halefi Orhan'a (1326-1362) bırakılmıştı. Bursa 1326'da düştü, İznik 1331'de ve İzmit 1337'de. Orhan başşehir olarak Bursa'yı seçti ve burası 1402'ye kadar Osmanlı payitahtı kaldı. Bursa bugün sözkonusu dönemden kalma mimari anıtlar, camiler, medreseler ve türbeler bakımından zen-

gindir. 1336'da Orhan kendi topraklarına bitişik Karasi beyliğini işgal etmek için bir veraset savaşından yararlandı, böylelikle mülkünü Marmara ve Ege kıyılarına kadar genişletti. Şimdi toprakları Çanakkale boğazına dayanmıştı. Ötede Avrupa uzanıyordu.

Bir gazi devleti olarak Osmanlı Beyliği'nin bütün tertibatı fetih içindi. Artık arkası kesilmeden genişlemek, yeni topraklar kazanmak ve gazilerin kabına sığmayan güçlerine bir çıkış yolu sağlamak zorundaydı. Önlerine ancak bir tabiat engeli çıkınca bir sıkıntı hasıl oluyordu ve bu seferki dar bir hattı ki , dîni ve iktisadi saiklerin baskısıyla ileri atılan gaziler bu engeli çabucak aşacaklardı. Osmanlıların Avrupa'ya ilk akını, rakibi Palaelogi ailesiyle bir iç savaş içinde bulunan Bizans İmparatoru Yuhannis VI. Kantakuzenus'un talebi üzerine gerçekleşmişti. Grek imparatorları kendi aralarındaki tükenmez iç çatışmalarda bir vurucu güç olarak çıkar peşindeki Türkleri bir zamandan beri kiralamayı adet edinmişlerdi. Yuhannis Kantakuzenus Osmanlıların yardımını her zamanki müttefiki ve şu anda İzmir'deki üssünden onu sökmek için üzerine gönderilen Haçlı donanmasına karşı yürüttüğü savunmayla meşgul olan Umur Bey'in tavsiyesi üzerine istedi. İmparator ve Osmanlılar arasındaki bu yeni ilişki Yuhannis'in kızı Teodora'nın Orhan'la evlenmesi suretiyle pekiştirildi. Osmanlılar kendilerini Trakya'daki Adrianopolis'e (şimdiki Edirne) ulaştıran bir sefer düzenlediler. İmparator sonradan bu evlenme yoluyla edindiği yeni akrabalarını Gelibolu yarımadasındaki Çimpe (Tzympe)'de tuttukları köprübaşından savaşçılarını çekme yolunda ikna etmeye teşebbüs etti.

Osmanlılar ele geçebilecek ganimeti ve Balkanlardaki durumun kendilerine bahşettiği imkanları bir

kere farkettiler mi artık kendilerini inkâr anlamına gelebilecek tavsiyeleri hayırhah sayabilecek kafada değildiler. "Başkaları seni basmadan, sen onları bas" sınır boylarının anlamlı bir rehber ilkesi gibi görüyordu. Osmanlılar görünüşte her ne kadar Grek imparatorun yardımcı gücü idiyseler de, gerçekte Rumeli'de (Balkanları,"Bizans ülkesi" anlamında, böyle adlandırıyorlardı.) Kendi çıkarları adına harekete geçiyorlardı. Bu Osmanlı keşifleri Orhan'ın en büyük oğlu, uç beyi Süleyman'ın yönetimideydi. Hıristiyanlara cephe alan sınırlar Anadolu'dan Avrupa'ya aktarılmıştı.

1354 yılının Mart ayı başlarında Gelibolu'nun surları ve yakınlardan bazı kale şehirler bir depremle yıkıldı. Bu tabii âfet, kâfirlere karşı yürüttükleri kesintisiz mücadele karşılığında aldıkları bazı ilâhi mükâfatlar gibi, Osmanlılara Balkanlarda genişlemelerini sağlayacak güvenli bir temel temin etti. Süleyman ve yoldaşları yıkılmış şehirleri dehşete kapılıp kaçan eski sakinlerin peşi sıra fethedip onardılar. Anadolu'dan yeni zaptedilmiş bölgelere devamlı gazi dalgalar sökün etti. Bunların çoğu batı Anadolu'nun kalabalık şehirlerinde kalmaktansa sınırlarda kısmetini aramayı tercih edenlerdi, ama aralarında Osmanlılar tarafından yeni topraklarda yerleşmeye zorlanan da bulunuyordu. Türkler uzunca kalmak üzere yerleşiyorlardı.

Süleyman Balkanlarda kuzeye doğru ilerledi. Onun 1357'deki ani ölümü Osmanlı ilerlemesini durdurmadı; Süleyman'ın küçük kardeşi Murad uç beyliğini, vasisinin yardımıyla, üzerine aldı. III. Mehmet'e (1595-1603) kadar Osmanlı uygulaması komuta sorumluluğunu genç beylere taşra yöneticileri olarak tevdi etmek şeklinde devam etti. Vasilerinin nezaretinde genç beyler yönetim işlerinde eğitilirlerdi. Bu

durum hükümet etmenin bir aile işi olduğu hususundaki Türk-Moğol geleneğinin bir yansımasıydı.

Murat'ın cengaverleri 1361'de Edirne müstahkem mevkiini ele geçirdiler. Buradan yayılma üç yönde ilerledi: solda Serez ve Selanik'e, sağda Karadeniz'e ve merkezde Philippopolis ve Sofya'ya doğru, Serez 1383'de, Sofya 1385'de, Niş 1386'da ve kenet limanı Selanik 1387'de düştü. Yayılmanın ötesinde, Anadolu'dan göçmenler fethedilmiş topraklara akmaya ve yerleşmeye devam ettiler. 1365'te artık kendi adına yönetimi yürüten I. Murat (1362-1389) Osmanlının fetihlerinin takviyesini hızlandırmak için başşehri Bursa'dan Edirne'ye nakletti.

OSMANLI FETİH YÖNTEMLERİ

Osmanlıların Balkanlardaki genişlemesi hem iç işlerini halletmiş olmaları hem de fetih yöntemleri yüzünden kolaylaşıyordu. Balkanlarda coğrafya ve siyaset sıkıca birbirine irtibatlıdır. Dağlar orduların geçişine hesaba katılır bir engel oluşturmazlar. Bir kaç su yolunun denetim altına almakla Tuna vadisine geçit bulunur. Eğer Tuna'ya Demir-Kapı'nın ilersinde bir noktadan erişilirse Macaristan ve Orta Avrupa akınlara müsaittir. İşgalciler Eflâk ve Boğdan (Walachia ve Moldovia) yönünde hareket edebilir ve sonra Karadeniz kıyısınca ilerleyebilirler. Böylesine geniş bir arazinin savunulması siyasi birlik ister ve siyasi birliğin olmayışı halinde işbirliği ve eşgüdüm gerektirir. Ondördüncü yüzyılın son çeyreğinde Balkanlar siyasi bakımdan birleşik değildi ve burada oturanlar kendi aralarındaki rekabet ve karşılık kıskançlıklarla hırpalanmış bulunduklarından Osmanlılara karşı birlikte direniş gösterecek takatten mahrumdular.

Balkanlar 1350'de yirmi kadar yıl önce tahta çıkmış Stefan Duşan'ın yönetiminde kurulan bir Sırp imparatorluğu suretiyle birliği kazanır gibi olmuştu. 1350'de Duşan'ın imparatorluğu Arnavutluk, Sırbistan, Makedonya ve Trakya'ya uzanıyordu. Mamafih, onun 1355'de ölümünden sonra imparatorluk kolay parçalandı. Mahalli toprak sahipleri ve asil aileler Stefan Duşan'm ölümünü takib eden şahsi menfaat hırsının ortaya çıkardığı kapışma sırasında Osmanlılarla ittifak etmekte tereddüt etmediler. Tâbi olmaya gönüllüce hazır olanlar istediklerine kavuşacaklardı.

Osmanlı fetih yöntemleri böylesi bir duruma intibak etmek için pek uygundu. Osmanlı fethinde iki belirgin merhale veya basamak vardı. İlk basamakta yayılmayı düşündükleri bölgenin yolu üzerindeki komşu arazide çoğu kez himaye olarak ortaya çıkan denetim biçimini hakim kılıyorlardı. Bu bölgelere önce boyun eğdiriliyor ve bu vakıa bazan bir kaç kez gerçekleşiyordu ve sonra da seferler için asker sağlamakta kullanılan vergi veren tâbiler konumuna indirgeniyordu. Tâbiler ister yerli hanedan, ister soylular, isterse ileri gelen aileleler olsun, bağımsızlıklarını ve siyasi kimliklerini koruyorlardı. Bir zaman Bulgaristan'a hakim olma yarışında önde gelen rakiplerden Şişman, I. Murad'ın hakimiyetini tanıdı ve Sırbistan'ın reislerinden Markos Kralyeviç I. Murad'la işbirliği yaptı. Bir çoğu yabancı kökenli olan ve rekabet yarışının ağlarına takılmış bulunan Arnavutluk mahalli şefleri de kendilerine Osmanlı hakimiyet sisteminde bir yer buldular.

İkinci basamakta Osmanlılar tâbi olmuş mahalli yöneticileri tasfiye ettiler ve arazilerini resmen topraklarına kattılar, Doğrudan yönetim düzeni yeni fethedilmiş bölgelere tımar sistemini soktu. Tımar sisteminin kuruluşu bütün yerleşik halkın ve gelir getiren

mülkiyet birimlerinin ilhak edilen alanda icmalini getirdi. Bu bilgiler tapu defterlerine kaydedilirdi. Böylece bu bölgede vergilendirme yoluyla elde edilen gelirdeki hissenin hakları sultanın sadık bendelerine bırakılırdı. Bu haklara tımar adı verilirdi ve bu hakkı elde etmiş kişi tımar sahibi veya (tımarlı) diye bilinirdi. Tımarlar genellikle ordudaki hizmetin karşılığıydı. Birkaç küçük istisna dışında tımar sahipleri seferlere atlı (sipahi) ve tam techizatlı olarak katılmak zorundaydı. Hizmetlerini kendi bölgelerinde diğer tımar sahipleriyle birlikte beylerinin komutası altında yerine getirirlerdi. Tımar sistemi yoluyla Osmanlılar sultana sadık bir imtiyazlı sınıf teşkil ettiler ve bu ilk dönemde tımar sahipleri Osmanlı askeri kuvvetlerinin kaymak tabakasını temsil etti. Tımar sahibi önderler sultanın çevresindeki büyük beylerdi, onunla birlikte sefere çıkarlar ve barış zamanlarında sarayda otururlardı. Bu dönemde devletin üst düzeydeki görevleri onların ellerinde toplanmıştı.

I. Murad'ın yönetimi sırasında hem Osmanlılar hem de onlara tâbi bulunanlar Osmanlı fetih yönteminin ilk merhalesinden memnundu. Tâbi yöneticiler topraklarını ve mevkilerini güvenlik altına almaktan istifade etmişler ve Osmanlılar bir yandan tâbilerinin ödedikleri vergiyle gelen mali kazanca, diğer yandan da savaş alanında sâdık destekçilere ve genişleyen sınırların berisinde emin bir ara bölgeye sahib olma teminatına kavuşmuşlardı. Bu düzenleme Macarlara karşı Osmanlı desteğini hoş karşılayan Sırpların, Boşnakların ve Bulgarların yaşadığı Balkanlarda bilhassa faydalı olmuştur. Osmanlılar Anadolu'da da tâbilere sahipti ama onlarla ilişkiler bazı özel karmaşık meseleler izhar etti. İslâm aynı dinden olanlara karşı harb etmeyi yasaklar, dolayısıyla onların topraklarının il-

hakını fıkh esaslarına uydurmakta zorlandılar. Osmanlıar her ne kadar, Anadolu'daki gâzi beylerin gönüllerini onlara Balkanlarda yararlı toprak bağışları tevzi etmek suretiyle hoş tutmaya teşebbüs ettilerse de, Osmanlı faaliyetleri Anadolu beylerinin sert eleştirilerini davet etti. Osmanlılara karşı yükselen seslerin önderliğini onların Anadoludaki baş rakibi Türkmenlerden Karaman ailesi yapıyordu.

Yönetim merkezlerini eski Selçuk başşehri Konya'da kurmuş bulunan Karamanlılar kendilerini Seçukluların Üst İslâmî geleneğinin ve Rum (Anadolu) saltanatının mirasçısı sayıyorlardı. Osmanlı-Karamanlı ilişkilerinin, her iki tarafa da hak veren iddia ve karşı-iddialar dolu uzun ve kanlı bir tarihi vardır. Esas itibariyle, Karamanlılar Osmanlıları kendileriyle aynı anlayışı paylaşan müslümanlara hücum ettiği gerekçesiyle gâzi geleneğinin hainleri olarak tasvire gayret etmişler ve Osmanlılar bu görüşe kendi konumlarının esas çabası kâfire karşı kesintisiz cihadı yürütmek olan gazilerin sultanı olduğu savunmasıyla mukabele etmişlerdir. İddialarına göre Karamanlıların arkada verdikleri rahatsızlıklar ve saldırılar onları bu çabadan saptırmaktadır. Osmanlılar kendilerini Anadolu'daki bütünleşmeyi önlemeye çalışan Karamanlılara karşı seferlerini meşru kılacak dinî görüşlerin yazılı kaynaklarını bulmaya her zaman dikkat götermişlerdir.

Karamanlılar dolayısıyla karşılaştıkları müşkülât Osmanlıların bu erken tarihte bile başlarına belâ getiren temel meselelerinin belirtisiydi ve bu müşkülatı tam tatmin olacakları tarzda gidermeye asla başaramadılar. Osmanlılar askeri bakımından iki cepheli bir devlete (önce bir beylik olarak ve çok daha sonra bir imparatorluk olarak) ama tek cepheli bir orduya sa-

hipti. Balkanlarda askeri bir harekata girişildiği zaman eğer Anadolu'da müşkülât çıkmışsa askeri kaynakların ve sultanın maddeten mevcudiyetinin doğuya kaydırabilmesi için Avrupa seferi acilen sonuca bağlanmak zorundaydı. Benzer bir durum da Osmanlıların doğuda askeri bir harekata giriştiklerinde Balkanlarda bir belâ çıkınca zuhur ediyordu; ordunun bütün ağırlığını tehlike mıntıkasına aktarabilmek için doğudaki girişim sona erdirilmeliydi. İşte tam da böyle bir durum 1387'de I. Murad'ın Karamanlılarla olan husumetleriyle uğraştığı bir zamanda gelişme gösterdi. Tâbiyet şartlarının gereği olarak Anadolu'da Murad'ın orduları içinde savaşa girmeye zorlanan Sırpların kışkırttığı bu isyan Balkanlarda patlak verdi. Bu ayaklanmaya Sırp Kralı Lazar, Boşnak ve Bulgar bağlılarıyla birlikte katıldı. Anadolu'dan çekilen Murad önce Bulgaristan'daki Şişman'ın üzerine yürüdü ve sonra Sırplara yöneldi. Zaferi 1389'da Kosova ovasında Osmanlılar kazandı, fakat bu pahalıya maloldu. Savaştan sonra bir Sırp büyük bir gazinin mücadele hayatını sona erdirmeyi, sultanı öldürmeyi başardı. Murad'ın yerine derhal oğlu Bayazıt (1389-1402) geçti. Yeni padişah hükümdarlığını babasının şehid edilmesinin öcünü almakla başlattı. Tutsak alınmış bulunan Kral Lazar ölüme mahkum edildi. Çarpıcı davranışlarıyla daha şimdiden "Yıldırım" lâkabını kazanmış bulunan bir adamın hükümdarlığındaki ilk çakışı bu.

YILDIRIM BAYAZIT

Murad'ın gazi fetihleri ve tâbiyet düzenlemelerini birbirine iliştiren devletinin hem Anadolu hem Balkan kısımlarında nasıl da nazik durumda bulunduğu

ölümünün ardından gelen vaıkalarla ortaya çıktı. Murad'ın ölüm haberi yayılınca Anadolu'nun boyun eğmiş eyaletleri ve Balkan tâbileri Osmanlı boyunduruğunu söküp atmaya çabaladılar. I. Bayazıt bu sadakatsizliği Osmanlı fethinin ikinci basamağında yer alan modeli uygulamaya geçmek için bir gerekçe olarak kullandı-önceden tâbi olmayı kabul edenlerin tasfiyesi ve onların toprakları üzerinde doğrudan denetim düzeni. Bayazıt aynı zamanda Macaristan ve Mora gibi daha uzak Balkan topraklarını ilhaka hazırlık olmak üzere vergi yükümlülüğü ilişkisine sokma çabası gösterdi. Hedeflerini bir dizi parlak askeri sefer aracılığıyla başarıyla gerçekleştirdi. Müslüman beylere ve Balkanlardaki mahalli yöneticilere karşı tasarılarını gerçekleştirmek için Avrupa ve Asya arasında aralıksız mekik dokudu, Yıldırım bir tek hedef güdüyordu, bir Osmanlı imparatorluğu kurmak.

Bayazıt'ın imparatorluk kurma teşebbüslerini iki etmen kolaylaştırdı. Birincisi Balkanlardaki dahili sosyo ekonomik ve dini durumdu; ikincisi merkezi hükümeti ve idare tarzını güçlendirmeye hizmet eden Üst İslâm geleneğini Beyazıt'ın dayanak saymasıydı. Bu iki etmen karşılıklı ilişki içindeydi. Balkanlardaki Osmanlı yayılması oradaki derin toplumsal rahatsızlık dönemine denk düştü. Yetkisine hiç bir sınır tanımayan bir aristokrasiye bağımlı kılınan Balkan köylüleri, Batı Avrupa'daki köylülerin karşılaştıklarından çok daha ağır ve daha sömürücü feodal mecburiyetlerin aşırı yükü altında eziliyorlardı. Sosyoekonomik memnuniyetsizliğe ilâve olarak birbiriyle yarışan Ortodoks ve Latin Hıristiyan kiliselerinin taraftarlar arasında kökleşmiş din düşmanlığı vardı. Bizans İmparatorluğu yöneticileri Osmanlılara karşı Batı'nın yardımını istedikleri zaman sosyal, ekonomik ve dini mese-

leler erimeye yüz tuttu ve böyle bir yardımın karşılığı olarak kilise birliği ihtimali öne sürüldü. Bunula birlikte, köylüler Ortodoks kilisesine sadık kaldılar ve Osmanlıların dini hoşgörüsünün, daha az yük getiren vergi sistemlerinin İslâmla bağlantılı olduğunun bilincinde olduklarından Osmanlı yönetimini tercih ettiler.

Osmanlı denetimine yönelme değişikliğinden yararlanacak olanlar sadece köylüler değildi; Balkan askeri aristokrasisi de kazançlı çıktı. Osmanlılar kendi askeri sınıflarında Hıristiyan askeri aristokrasisine yer açmakta hazırlıklıydılar. Bayazıt Balkan askeri aristokrasisinin bir çok üyesine Müslümanlara bağışlanan esaslar çerçevesinde tımarlar bağışladı. Aynı zamanda önceleri angarya zorlamaları şeklinde tezahür eden karmaşık feodal mecburiyetler yığınını bir yana attı, onları nakten ödenebilir makul miktarlara çevirdi. Bir çok mahalli yönetici artık Osmanlı rejimiyle özdeşleşmişti. bunlar sistem içinde suistimal olmaması için dikkat sarfettiler ve köylülere dayanılmaz baskılar karşısında hukukî yardım temin ettiler. Köylülük şimdi kendi istifadesini uyruklarının refahıyla özdeşleştiren merkezileşmiş Osmanlı hükümet teşkilatı gibi bir koruyucuya sahipti. Bu yeni tutumun bizatihi kendisi etkileri uzaklara erişecek bir değişmeydi. Başlangıçtaki Osmanlı padişahları kendi uyruklarının refahı konusunda başka usuller çerçevesinde de endişe taşımışlardır: Yollar yapmışlar, iletişimi geliştirmişler ve sınır boyu askerlerini halka karşı taşkınlık yapmamaları için sıkı disiplin altında tutmuşlardır.

1394'ten itibaren Bayazıt Osmanlı merkeziyetçiliğine karşı Anadolu muhalefetini iki merkeze indirgedi, Konya ve Sivas. Avrupa şimdi Bayazıt'ın atını Roma'daki Aziz Petrus Katedralinin mihrabında yemle-

meye niyetli olduğu söylentisi yüzünden telaşa kapıldı. Böylesine tutkulu bir tasarı Osmanlıların Balkanlardaki denetimlerini pekiştirmeyi ve güneydoğu Avrupa'yı müsellah bir Osmanlı otağı haline dönüştürmeyi gerektirirdi. I. Bayazıt Balkanları akıncı ve artık kısmen baskın unsuru olarak gayrî nizami silahlı güçler haline dönüşmüş bulunan gaziler aracılığıyla ve çoğu tımarlı sipahilerden oluşmuş, savaş alanında şahsen sultan tarafından komuta edilen düzenli ordunun seferleri yoluyla dize getirme çabasına girdi. Seferin zorluklarını paylaşmakla sultan Dar-ül Harb topraklarını fethederek Dar-ül İslâm'ı durmadan genişleten büyük gazi görüntüsünü korudu.

Bayazıt, gelişen imparatorluğunun iki yarısını bir araya getireceğini umduğu noktada yer alan emperyal şehri alma niyetiyle 1394 ilkbaharında Konstantiniye kuşatmasına başladı. Bu büyük ve gerekli girişim yine de onu Balkanlardaki diğer topraklarda çıkarlarını koruma çabasından alıkoymadı. 1395'de şahsen bir Macaristan seferine kumanda etti, Macarların Eflak'taki adamını tahtından indirerek kendi adayını yerleştirdi ve zaman zaman Osmanlılarla lehte ve aleyhte ilişkiler içinde bulunan sadakatsız tâbii Şişman'ı tutuklayıp idam ettirerek bu perdeyi kapattı. Bunların ardından Avrupa artık Bayazıt'ın gözüpekliğini ve getirdiği tehdidi bilmezlikten gelemezdi ve başta Macar Sigimund, Papa ve Burgonya Dükası olmak üzere Konstantiniye'yi kurtarmak üzere ilk birleşik Avrupa çabası örgütlendi. En açık tehdit altında kalan Zigismund idi çünkü Osmanlıların Sırbistan ve Bulgaristan'ı başeğdirmeleri Tuna yolunu açtı. Aynı zamanda Eflâk ve Adriyatik kıyısındaki Macar çıkarları da tehlikedeydi. Fransa yeniden haçlı heyecanı ve şövalyelik ruhuyla dolup taşıyordu. Venedik, ticari çı-

karlarını ve tahıl tedariklerini koruma çabası içinde, sadece kuşatma altındaki şehre donanmasıyla malzeme teminiyle yetindi. Haçlı ordusu Buda'da toplandı ve Tuna'ya inerek Nicopolis'e (Niğbolu) vardı. Konstantiniye dolaylarından geri dönen Bayazıt Nicopolis'te haçlıları karşılamak üzere hızla harekete geçti. 25 Eylül 1396'da Avrupa şövalyeliğinin en seçkin temsilcileri üç saat içinde tarihten silindi. Her ne kadar başka girişimler olacak idiyse de Niğbolu savaşı son gerçek haçlı seferini hakikaten bitirdi.

Bayazıt'm zaferi dikkatini tekrar onun Balkanlardaki meşguliyetini fırsat bilip topraklarını genişleten Karamanlılara çevirmeyi elverişli kıldı. Zafer yine 1397'de Konya'yı ve 1398'de Sivas bölgesini alan Bayazıt'ındı. Şimdi Bayazıt'm gücü önceleri Bizans İmparatorluğunun Anadolu ve Balkanlarda denetim altında tuttuğu hemen bütün topraklara uzanıyordu. Artık fethe başlayacağı Konstantiniye hariç.

Beyazıt'ın imparatorluk şehrini ablukaya alışı, kuşatmanın hiç zorluk çıkmadan devam etmesi sebebiyle sultan tarafından dayatılan bir teslimiyetle sonuçlanabileceği düşünülebilirdi, ama bu yine de böyle olmadı. Şehrin kurtarıcısı Batı'dan değil, Doğu'dan geldi. Gelen, Batı'da Tamerlane diye bilinen Türk-Moğol fatihi Timur Lenk'ti.

Timur Lenk (aksak Timur), dünyanın en büyük fatihlerinden biri, 1336'da mütevazi müslüman Türk ebeveynin çocuğu olarak doğdu. Yırtıcı cengaverliliğiyle, Orta Asya'da Moğol devamı devletlerden bir imparatorluk oluşturdu ve Cengiz Han'ın torunlarından biriyle evlendi, böylece Türk ve Moğol devlet geleneklerini birleştirmiş oldu. Batıya kayarak, Timur İran'ı 1380'de sıkıştırdı ve İran yaylasını 1387'de baş eğdirerek Osmanlılara komşu oldu. Anadolu'yu ilk

olarak 1394'te işgal etti ve sonra burada 1399'da yeniden kendini gösterdi. İstediği Moğolların mirasçısı olarak Anadolu üzerinde vasilikti. Bayazıt bu haksız taleplere kendi iddialarıyla karşı çıktı. 1394'te Rum sultanı ünvanının tanınmasını isteyip aldı. Bu tanınma hakkını halifeden, İslâm dünyasının en yüksek siyasi ve dini önderinden aldı. Halife Bağdat'ın 1256'da Moğol'lar tarafından zaptından beri Kahire'de Memluk sultanının sarayında yaşamaktaydı. Bayazıt artık bir sınır boyu savaşçısı değil, büyük bir İslâm devletinin padişahı idi.

Timur bir gazi olarak ünü Niğbolu'daki zaferiyle yükselmiş bir kimseye saldırmakta bir ölçüde tereddütlüydü. Yine de Bayazıt tarafından topraklarından atılıp Timur'un sarayına sığınmış bulunan Anadolu beyleri onu savaşa zorladılar. Bekledikleri mıntıkalarına yeniden yerleşebilmekti. Timur ve Bayazıt gibi iki kuvvetli şahsiyetin birbirlerine uzun süre çatışmaksızın yan bakmaları mümkün değildi ve çatışma 28 Haziran 1402 'de Ankara yakınlarında cereyan etti. Osmanlılar yenildi; Bayazıt esir edildi ve Mart 1403'de öldü. Timur'un eline düştüğünde intihar ettiği söylenir. Bayazıt'ın büyük bir çabayla bütünlemeye emek harcadığı Osmanlı devleti dağıldı.

BAYAZIT'IN MİRASI

Bayazıt'ın bir imparatorluk kurmak çabaları başarısızlığa uğradı. Yine de o, arkasında Osmanlı yönetimini, toplumunu ve idari teşkilatını kalıcı biçimde etkileyecek bir önemli miras bıraktı. I. Bayazıt timar sistemi ve mali teknikleriyle merkezi yönetime başlama yeterliliğini göstermişti. Aynı zamanda kulluk sistemini büyük ölçüde geliştirdi. Anadolu Selçuklularını

örnek alarak ilk Osmanlı padişahları bile **gulam** denilen genç gayri-müslim esirleri saray ve devlet hizmetinde kullanmak üzere eğitmişlerdir. Sınır boyu savaşlarında esir kıtlığı çekilmiyordu ve I. Murad cihad sonucu sultana ganimetin beşte biri olarak ayrılan savaş esirlerinden genellikle ilk yeniçeri birliklerini teşkil etmede yararlandı. Bayazıt'ın hükümdarlığı sırasında eğitilen **gulamlara** önemli askeri ve idari mevkiler verildi ve hatta bazılarına Anadolu'da Osmanlılar tarafından ilhak edilen çeşitli beyliklerin yerli müslüman aristokrasisinin yerini tutmak üzere tımarlar tahsis edildi. Kapıkulu diye bilinen Bayazıt'ın kulları, daha sonda padişaha bir askeri kuvvet ve padişah idaresine bağımlı idare memurları temin etti. Bayazıt kendi hükümdarlığı altındaki toprakları geleneksel bir İslâmî monarşiye dönüştürmek ve kendisi de bir büyük İslâm monarkı olmak istediği için daha eski İslâmî devletlerden, bilhassa Mısır'dan İslâm âlimlerini,hocaları ve kadıları cezbederek dinî kurulu düzeni de güçlendirdi.

Merkezi otoritenin iktidarını artıran herşey gerçekte gazilerin ve gazi önderlerinin mevkilerine birer darbeydi. Bayazıt'ın idari teşkilata ve dinî kurumlara getirdiği yeniliklere karşı ve Hıristiyanlarla kullara tımar bağışlayana karşı gazilerin duyduğu kırgınlık ilk Osmanlı vekayinâmelerine genişçe yansımıştır ve bu kızgınlık I. Bayazıt'ın imparatorluk tutkularını gerçekleştirmede başarısızlığa uğrayışında önemli bir rol oynamıştır. Timur onun başarmaya giriştiği işe son vermeden önce Yıldırım Bayazıt devletinin farklı unsurlarını tutarlı bir bütün içinde eritebilmiş değildi. Sınır boyu beylerinin iktidarının yerine merkezi hükümetin otoritesini tamamen oturtmak ve bir imparatorluk kurmak Osmanlı hanedanının başka üyelerine

bırakıldı. Mamafih, Bayazıt'm gerçekleştirdikleri Timur Lenk'in tahribatından sonra devleti tekrar eski haline getirme sürecinde etkili olmuştur.

NEKAHAT VE YENİLENEN FETİH

Ankara yenilgisini takip eden on yıla Türk tarihçileri Fetret Devri diyerek atıfta bulunurlar. Diğer tarihlerin benzeri dönemlerinin çoğunda olduğu gibi, bu dönem Osmanlılar için de "sıkıntılar zamanı"dır. Timur Anadolu beylerinin beklentilerini boşa çıkarmadı. Osmanlı topraklarını I. Bayazıt'm tahta çıkdığı zamanki durumuna indirgedi. Bayazıt'ın oğlu Musa tutsaklığı sırasında babasının yanındaydı. Diğer üç oğlu Timur'un vasiliğini kabul ettiler ve mahalli yöneticiler olarak yerleştirildiler: Süleyman Edirne'ye, Mehmet Amasya'ya ve İsa Bıırsa'ya. Timur 1405'te ölünce Osmanlı veliahtları devletin geleceğini yönlendirme hakkını tek başına ele geçirmek üzere kıyasıya bir mücadeleye giriştiler. Mehmet 1413'te Osmanlı topraklarının güçlü bir merkezi hükümetle bir tek sultanın hükümranlığı altında tekrar birleştirilmesinden yarar uman uyrukların yardımıyla mücadeleyi kazandı. Yardımcı unsurların başında, arazileri üzerindeki hukuki haklarını ancak düzeni ve birliği sağlamayı başaran bir hükümetin güçlendireceğini bilen tımar sahipleri ve mevkileri sadece sultana bağımlı bulunan kapıkulları geliyordu.

Tek yönetici olduğu zaman I. Mehmet'in (1413-1421) hükümranlığının başarısını belirgin kılan ihtiyatlılıktı. Timur'un oğlu Şahruk'un gücü geri planda ağırlığını hissettirdiği sürece, Mehmet topraklarını geri almış bulunan Anadolu beylerine karşı askeri harekata girişemezdi. Osmanlı tahtında gözü olanların

Bizans desteğine talip olmaları sebebiyle de Konstantiniye ile ilişkilerini yumuşak tuttu. İç isyanlar, taht kavgaları ve idari meselelerle sürekli taciz edilen Mehmet başarıya götürmeyi düşündüğü yeniden yapılanma teşebbüslerini engelleyecek herhang bir genel Avrupa tepkisini canlandırmama dikkatini gösterdi. Böylelikle, onun kısa, ama hayati önemdeki hükümdarlığı Osmanlı topraklarının tümden çözülmesini önleyen bir koruyuculuk faaliyeti olma başarısına erdi.

Devletin sağlığına kavuşması ciddi olarak Mehmet'in oğlu II. Murad (1421-1451) döneminde başladı. Yeni sultan, Balkanlarda Düzmece Mustafa diye bilinen, taht üzerinde iddia sahibi amcasını yenip tasfiye ederek saltanatını sağlama bağladı. (Osmanlı tahtında gözü olanlar Rusya'daki benzerleriyle, tıpkı onyedinci yüzyılda sahneye çıkan Düzmece Dimitri'de olduğu gibi, bir çok ortak özelliğe sahiptir.) II. Murad, daha sonra yokluğunu fırsat bilip Osmanlı topraklarını ele geçirmiş bulunanlarla uğraşmak üzere Anadolu'ya geçti. Murad, Batı Anadolu'daki beylikleri yeniden topraklarına kattı, fakat Orta Anadolu'daki Karamanlı bölgesinde aniden durdu. Bu topraklarda Şahruk İlhanlılara bağlı bölgenin bir parçası olduğu gerekçesiyle vesayet iddia ediyordu. Avrupa'da ise ilk yayılma zamanlarının bir aracı olarak rol oynamış bulunan cihad iki cephede Venedik ve Macaristan'a karşı tekrar yürütülmeye başlandı. Venedik ticari imparatorluğunu Doğu'da yerleştirme ve genişletme politikası güdüyordu. Venedik'in 1423'te Selanik'i Paleologi'den satın alışı 1402'de Bizans lehine kaybedilen bu önemli limanı Türk denetimi altına almaya çalışan Murat'la çatışmasını hızlandırdı. Osmanlılar 1430'da Selanik'i işgali başardılar ve Venedik'le bir barış an-

laşması yapıldı.

Murad şimdi, bir çok gazinin sabırsızlıkla beklediği gibi, çabalarını Macaristan yönünde yayılmak üzere tahsis etmek için serbest kalmıştı. Kral Sigismund'un 1437 Aralık ayında ölümü Osmanlı saldırısı için kapıyı açtı. Murad 1438'de Sırbistan üzerine yürüdü ve zengin gümüş madenleriyle Semendria müstahkem mevkiini ele geçirdi. 1440'da Murad Belgrad'ı kuşattı. Burası güney Macaristan'ı Türk akınlarından koruyan en önemli kaleydi, fakat teslime zorlanması için altı ay yetti. Arkasından Osmanlı akıncıları Transilvanya'yı zapta yeltendiler, fakat o çağın gerçekten dikkate değer şahsiyetlerinden, Transilvanya valisi Yanoş Hunyadi tarafından püskürtüldüler.

Hunyadi'nin kahramanca çabaları Avrupa'da bir karşılık bulan yankı uyandırdı ve haçlı seferi söylentileri yine başladı. Batı'dan yardımı beklemeden Hunyadi, 1443'te Osmanlılara karşı, Niş ve Sofya'yı almasıyla sonuçlanan bir sefer düzenledi. Murad yine Anadolu'da -bu defa Karamanlılardan gelen- güçlüklerle karşılaştığı ve Hunyadi'yle yapılan savaşta bir çok baş komutanını kaybettiği için 1444 Haziran'ında bir barış anlaşmasına vardı. Sonra Anadolu'ya geçti ve Karamanlılarla da bir anlaşma yaptı.

Murad'ın savaşı sevmeyen derin düşünceli bir kimse olduğu söylenir. Ardı arkası kesilmeyen seferlerden usanmış ve Avrupa ve Anadolu sınırlarını barış anlaşmalarıyla sabit bir düzene kavuşturmak istemiştir. Murad tahttan, güçlü devlet adamlarının vesayetiyle sultanlığını yürütecek olan oniki yaşındaki oğlu Mehmet lehine feragat etmeye karar verdi. Etkili devlet adamlarından biri sultanlara kuşaklar boyunca hizmet vermiş ünlü bir ailenin oğlu Çandarlı Halil Paşa, diğeri ise din müessesesinin dikkatleri üzerinde

toplayan şahsiyeti Hüsrev Molla'dır. Murad, bu adamlara olan güvenle, dindarca tefekkür içinde huzur dolu bir emeklilik zevki tadmak ümitleriyle Bursa bölgesine çekildi.

Murat'ın umduğu sükunet kısa zamanda bozuldu. Batı'da Osmanlılara karşı geniş çaplı bir sefer düzenleme planları harekete geçmişti. Murat kenara çekilince bu hareketin Osmanlı askeri zaafını ifade ettiği yanlış inancını pekiştirdi ve yöre halkından destek alınacağı yolunda büyük ümitler planı yapanları tahrik etti. Bu arada Osmanlı kumandanları bilhassa Halil Paşa devletin kaderinin bir çocuğun ellerine bırakılmasından kaygı duyarak, Murad'tan dönüp ordunun komutasını almasını istirham ettiler. Murad çağrıya olumlu cevap verdi ve 1444 Kasımında Varna'da ezici bir zafer kazanan ordusunun başına geçti. Edirne'de ayaklanan yeniçerileri bastırmak üzere tekrar tahta çağrılıncaya kadar bir kez daha Bursa'ya çekildi. 1446'dan 1451 yılındaki ölümüne kadar tahtta kaldı. Bu yıllar içinde 1448'de Huryadi'ye acı bir mağlubiyet tattırdı ve Arnavutluk, Yunanistan ve Sırbistan'a dönük Osmanlı akınlarını yönetti. Murat'ın hükümdarlığının ilk döneminde toparlanmaya başlayan Osmanlı topraklarının üstünlüğe varması işi iyi gitti ve öldüğü zaman sadece Konstantiniye, dalda kopartılmak için bekleyen olgun bir erik gibi kalmıştı. Bununla birlikte Avrupa, zayıf, genç ve etkisiz gördüğü II. Mehmet'in tekrar tahta çıkışı yüzünden imparatorluk şehrinin güvenliğinden korku duymadı. Avrupa'nın Türkleri yanlış kavrayışının bu tipik bir örneğiydi. II. Mehmet, tahta çıktığı zaman sadece ondokuz yaşında olmasına rağmen, adını Osmanlı vakayinamelerine "Fatih" diye yazdıracak olan büyük bir fetih uğraşısının (career) eşiğinde duruyordu.

FATİH SULTAN MEHMET

II. Mehmet genç olabilirdi, ama ne siyasi bakımından deneyimsiz sayılırdı, ne de bilgin ve enerjik danışmanlardan yoksundu. Onbir yaşından itibaren hükümet işlerinde Edirne'den Anadolu'daki Manisa'ya gönderildiği zamandan beri tecrübe kazanmaktaydı. Mehmet'in uğraşısını ve aynı zamanda kendinden sonraki Osmanlı tarihinin büyük bir kısmını anlamak için bulunacak anahtar onun ilk, kısa hükümdarlığı dönemindeki olaylarda ve bu tecrübe dolayısıyla zihninde doğmuş bulunan kavramlarda aranmalıdır.

Mehmet'in düşüncelerini biçimlendirmede iki insanın büyük payı oldu. Bunlar Çandarlı Halil Paşa ve Zağanos paşadır. Halil, Üst İslâm geleneğinin temsilcisiydi ve ulemadan, din bilginleri kurumundan geliyordu. İç düzenin pekiştirilmesine elveren barış politikasının savunucusuydu. Zağanos kullardan, kapıkullarından biriydi ve Mehmet'in Manisa'da vasiliğini yapmıştı. Gazi geleneği çerçevesinde bir yayılma politikası savunuculuğunu yaptı ve Halil'in uzlaşmacı görüşlerinin zıddına padişahı ısrarla Konstantiniye'nin zaptına zorladı. Halil paşa, siyasetinin aracı olarak yeniçeri kullanmak suretiyle Murad'a önce ordunun başına geçme ve sonra tahta dönme niyazında bulundu. Mehmet'in ilk hükümdarlığının bitmesi ve babasının iktidara dönmesiyle sonuçlanan, Edirne'deki yeniçeri ayaklanmasının kışkırtıcısı olma zanni altındadır. Bu manevra tabiatiyle genç Mehmet'in zihninde bir iz bıraktı. Politikasına biçim verdi, fırsat kolladı ve intikam tasarladı. Bu Osmanlıların ve hatta günümüz Türk toplumunun ilgi çekici özelliklerinden biridir. Hataların hesabı tutulur ve en uygun zamanda bu hesaplar seyircilerin tasvibini almak üzere

gündeme sokulur. Halil Paşa'nın günleri sayılıydı.

Mehmet'in başlangıçtaki tatsız tecrübeleriyle oluşan politikasının dört esas noktası vardı. Kendini Çandarlı Halil Paşa'dan kurtarmalı, yeniçerileri bölücü unsur olmaktan çıkaracak ve kendisine daha bağımlı kılacak şekilde yeniden örgütlemeli, İstanbul'u almak ve cihadı tekrar devletin rehber ilkesi haline getirmeliydi. Can alıcı nokta Konstantiniye'nin fethi idi. Önce dikkate değer bir askeri zafer elde edemezse Halil'e karşı harekete geçmek için gerekli desteği ve sadakati sağlayamazdı. Konstantiniye'yi aldı mı yeniçeriler kendi aleyhlerine bir harekete bile direnecek gücü bulamayacaklardı. Dava belliydi ve cepheler ayrılmıştı. Zağanos Konstantiniye'nin fethinde ısrar etti, Halil, her zamanki haçlı endişesiyle, geri çekilmeyi tavsiye etti.

Konstantiniye teslim olmadı ve böylece İslâm şeriatı uyarınca meşru ganimete açık kabul edildi. Ganimet vaadi birliklerin zafere gidecek saldırıyı hızlandırmada cesaretlendirdi. Şehir 29 Mayıs 1453'te düştü. Fethin ertesi günü Çandarlı Halil Paşa tutuklandı ve neticede idam edildi. Bir borç ödenmişti. Fakat Halil'in tasfiye ve idamı şahsi bir intikamın alınışından daha anlamlıydı: bu, eski, köklü müslüman ailelerin önceleri istifade ettikleri devlet iktidarını paylaşma olayının sona erdiğinin bir işaretiydi. Sonuncu vezir-i âzamı istisna edilirse, II. Mehmet bütün vezir-i âzamlarını kendi şahsi kulları arasından seçti, böylece iktidar padişahın ellerinde temerküz etti.

Halil Paşa yolundan çekilince II. Mehmet yeniçeri ordularını yeniden örgütledi ve genişletti. Yeni yeniçeri birliklerini yüksek ücret alan, mükemmelen teçhiz edilmiş padişaha sadık devamlı ordu haline getirdi. Yeniçerilerin, merkezi otoriteyi temsil eder şekilde

çalıştıkları taşra garnizonlarına yerleştirdi ve gerçekte sınır beylerinin kullandıkları bağımsız gücün son kalıntılarını da yıktı. Mehmet böyle her an emrine âmade muktedir bir kuvvet elindeyken, muhtemel herhangi bir iç düşmandan daha baskın güce ermişti. Tudor hanedanının çok güçlü uyruklarını yıkışındaki tavrın çoğu özelliklerini taşıyarak II. Mehmet kendini hem sınır beyleri, hem de aristokratik müslüman aileler karşısında üstün kıldı.

II. Mehmet kendini mutlak hükümdar, iktidar ve otoriteyi kullanan yegane kişi halinde kurumlaştırdıktan sonra, çabasını dördüncü noktanın gerçekleştirilmesine, cihadın yeniden başlatılmasına yöneltti. Fatih cihad vasıtasıyla imparatorluğunu sağlamlaştırdı ve genişletti. Yeniden Avrupa'daki ilerlemelerle Anadolu'ya yöneliş birbiri ardından gelir oldu. Atina 1458'de, Sırbistan 1459'da, Mora 1460'da düştü. Bosna 1464'te ilhak edildi ve çoğu müslüman olmuş Boşnak soyluları Macaristan'a karşı akınlara ve sınırların savunulmasına katıldılar. Venedik'e karşı yürütülen uzun savaşın (1463-1479) sonucu olarak Osmanlılar Negropont'u ve Adriyatik kıyılarını denetim altına aldılar. Bu Bizans hakimiyetinin kalıntılarını temizleme politikası Palaeologi bağlantılı Mora despotluğunun ve Trabzon Rum İmparatorluğu'nun çöküşüyle tamamlandı.

Trabzon'un fethi Anadolu'nun Karadeniz kıyılarına hakim olma ve Karadeniz'i bir Osmanlı gölü haline getirme planının bir parçasıydı. Bu plan Karadeniz kıyısı boyunca yer alan Ceneviz ticaret üslerinin ve bilhassa Kırım'daki Kefe ana ticaret merkezinin bertaraf edilmesini de içine alıyordu. Nihayet, bütün Kırım Altın Ordu hanının 1457'de bir Osmanlı tâbisi olmayı kabul edişiyle Osmanlı vesayeti altına alındı. Böyle-

likle, Anadolu'yu kuzeyden Rusya ve Orta Asya'ya batıdan Avrupa'ya bağlayan geniş bir ticaret alanı Osmanlıların eline geçmiş oluyordu.

Mehmet Karamanlılara karşı onların Orta Anadolu'daki topraklarının 1468'de ilhakıyla sonuçlanan başarılı bir sefer düzenledi. 1468'den sonra Karamanlı hanedanının üyeleri mücadeleleyi Toros Dağlarında Türkmen beylerinden Uzun Hasan'ın yardımıyla devam ettirdiler. Venedik ve Papalık Osmanlılara karşı ikinci bir cephe açma gayretiyle Hasan'la etkin bir ittifaka girme teşebbüsünde bulundular. Osmanlıları savaşmaya mecbur bırakarak Osmanlı yıkılışını sağlama yolunda nükseden Avrupa hülyası Osmanlılar Uzun Hasan'ı 1473'de bozguna uğrattıkları zaman söndü, ama bu politika ne zaman Osmanlıların gerisinde güçlü bir cephe belirirse tekrar tekrar su yüzüne çıkacaktı. Karamanlıların birleşmesiyle, sadece kısa bir süre için Zülkadir Türkmenleri ve nispeten daha uzun bir dönem Mısır Memlukluları güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı hakimiyeti üzerinde mesele çıkarmakta devam ettiler.

İSTANBUL

Otuz yıllık hükümdarlığı sırasında II. Mehmet neredeyse fasılasız olarak savaşa garkolmasına rağmen, artık adına İstanbul denilen Konstantiniye'nin İslâmî imparatorluğun payitahtı olmaya yaraşır şekilde biçim değiştirmesiyle meşgul olacak zamanı buldu. Şehri bir medeni çevre kurmak için gerekli olan insanlarla iskân etmek için göçe yönelik olarak hem teşviklerde hem de zorlamalarda bulundu. Surlar onarıldı ve Mehmet döneminin Grek tarihçisi Kritovoukos'un belirttiğine göre, sultan zengin ve yetenekli halkına

meskenler ve güzel kamu yapıları, hamamlar, hanlar, çarşılar, dükkanlar ve camiler inşa etme emri verdi. Mehmet yeni oluşuma örnek sağlamak üzere kendi adını taşıyan büyük bir cami ve külliyesinin yapılmasını emretti: misafirhaneler, bir hastane, bir dârülaceze ve İslâmî bilimler, hukuk ve tıb eğitimi verecek bir medrese. Başşehirde ve diğer yerlerdeki bu ve buna benzer binaların mali yükünü vakıflar karşılıyordu. Vakıflar aracılığıyla belli kamu hizmetlerini görebilmek üzere daimi irada tahsis edilmiş gelir getiren mülklerin tahsilatı kullanılabiliyordu. Nüfus istatistikleri şehre yeni bir hayat katmakta Mehmet'in başarılı olduğunu belli eder. Fetihten hemen önce şehirde yaşayanların sayısının 30.000'e düştüğü kabul edilir. Fakat 1478 tarihli bir nüfus sayımı şehirlilerin 100.000'e yaklaştığını gösterir ve onaltıncı yüzyılın sonlarında 700.000 kişiyle İstanbul Avrupa'nın o güne kadar gördüğü en kalabalık şehri haline gelmiştir. Şehrin büyümesi Fatih Sultan Mehmet tarafından başlatılan yeniden imar faaliyetinin karşılığı olan bir kazançtı ve onyedinci yüzyıl Osmanlı şairi Nabi'nin mısralarıyla övülmüştü..

1. Görmedik mislini bir milketde
   Ola bu neş'e meğer Cennet'de
2. Südde-i saltanat-ı Osmanî
   Sürre-i memleket-i Hakanî
3. Ana mânend olamaz şehr-ü diyar
   Olmaz anın gibi bir cây-i karar

Hayriye, s. 71-73
(Neşreden İskender Pala), İst. 1989

1. "İstanbul'da olan bu neş'enin-ki ancak cennette böyle bir neş'e olur-bir benzerini daha başka memleketlerde görmedik"

2. "Orası, Osmanlı saltanatının eşiği; orası Türk hakanlarının memleketlerinin göbeği"

3. "Ona herhangi bir şehir ve belde eşlik edemez. Orası gibi oturulacak ikinci bir yer daha bulunamaz."

İstanbul'un güzelleştirilmesi ve aralıksız harb etmek sıkıntısız, bilhassa iktisadi ve siyasi sıkıntılara uğramadan başarılamamıştı. Bu sıkıntılar yüzünden Mehmet halka karşı bir dizi tedbir almaya mecbur oldu. Çeşitli zamanlarda eski sikkeleri piyasadan çekerek, değeri beşte bir oranında düşürülmüş yeni sikkeler bastırdı. Tuz, mum ve sabun gibi bazı temel maddeler üzerinde mahallî tekeller kurdu. Bu tekelleri hazineye gelir sağlayacak özel şahısların eline ve yüksek fiyatlar ödemeye icbar edilmiş halkın zarar görmesi pahasına özel şahısların eline verdi. Memnuniyetsizliğin en büyüğünü uyandıran siyaset ise vakıf olarak korunmaya çalışılan mülkiyetin müsadesi noktasında odaklanıyordu. Bu konuda sultanın görüşü esas itibariyle toprağın kendi malı (devletin ç.) olduğu, vakıf kurumu suistimal edilerek buraların özel mülk haline çevrildiğiydi. Padişah bu toprakları tımarcılara zeamet olarak verme niyetiyle yeniden edinmekle askeri gücünün büyüklüğünü artırdı. Zengin ve nüfuzlu aileler bu durumlarını korumak üzere mal varlıklarını aile vakıfları haline dönüştürdükleri için Fatih'in bu stratejisi büyük bir muhalefetle karşılaştı. Sözkonusu aile vakıflarında bağışlanan, vakfedilen mallardan hizmetleri karşılığı hatırı sayılır bir gelir elde eden yönetici bizatihi, ailenin bir üyesiydi.

II. BAYAZIT

Mehmet bu siyasetlerin sebeb olduğu hoşnutsuz-

luğun su yüzüne çıkmasını önleyebilmişti, fakat 1481'deki ölümü üzerine memnuniyetsizlik patlak verdi. Bu rahatsızlık iki oğlu, Cem (doğumu 1459) ve Bayazıt (doğumu 1447 veya 1448) arasındaki taht kavgasının temelinde yatıyordu. Babası öldüğü zaman Cem mahalli merkezi Konya olan Karamanlı bölgesinde vali idi. Bayazıt Amasya valisiydi. Babasının aldığı tedbirleri benimseyen Cem vezir-i âzamın desteğine sahipti ve Bayazıt'ı babasının ekonomik ve politik siyasetine muhalif olan herkes, bilhassa yeniçeriler destekliyordu. Bir kaç çatışma ve seferden sonra Bayazıt'ın üstün kuvvetleri Cem' i yendiler ve o da Rodos adasındaki St.John Şövalyelerine sığındı. Rodos şövalyeleri Cem'i Fransa'ya gönderdiler ve beynelmilel siyaset oyununda rehin durumuna düştü. Cem'in varlığı hangi ülke ona sığınma tanımışsa o ülke için itibar ve para demekti, zira sultan Cem'in tutsaklıkta kalması ve Osmanlı topraklarından uzak tutulması karşılığında hatırısayılır bir meblağ ödüyordu. 1489'da Cem Papa'nın gözetimine devredildi ve 1495 Şubatında Napoli'de öldü.

II. Bayazıt'ın hükümdarlığının mahiyeti büyük ölçüde tahtının güvenliğini ve imparatorluğunun selâmetini sağlamak için almaya mecbur edildiği tedbirlerle belirlenmişti. Daha en başlarda, kardeşi Cem'e karşı yeniçeri desteğini sağlama bağlamak için, babasının siyasetlerinden ikisini, sık sık yeni sikke basmayı ve vakıf mülklerine el koymayı, terke zorlanmıştı. Aynı zamanda daha önce müsadere edilmiş mülklerin iadesine de rıza gösterdi. Cem hayatta kaldıkça Bayazıt Hıristiyan güçlerin Cem'i siyasi bir silah olarak kullanıp bir istilaya girişmeleri ihtimalinden korktu. Bu korku Bayazıt'ı kuvvetlerinin ne Avrupa'da ne de Doğu'da herhangi bir askeri kalkışmada bulunmak-

tan alıkoydu. Aynı sebep Cem'in davasını benimseyen Memluklar ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki askeri kilitlenme için de kısmen geçerlidir. Macaristan'la sahip oldukları sınır boyunca Osmanlıların kazandıkları başarılar esas itibariyle gazilerin eseriydi. Polonyalılar Karadeniz'e giden yollarını tıkayan Osmanlı ve Kırım Tatarları engelini yıkmak istedikleri zaman Polonya Osmanlıların büyük ölçüde ilgilendikleri ülke haline geldi. Gaziler ve Tatar atlıları 1498'de Podolya ve Galiçya içlerine akınlar yaptılar, Tatarlar sonraki iki yüzyıl boyunca Osmanlı esir pazarlarına binlerce ve binlerce esir sağlayan Karadeniz bozkırının tarihinde varlığını geniş ölçüde hissettiren bir kavimdiler.

II. Bayazıt'ın hükümdarlığı sırasında daha sonraki Osmanlı tarihinin ne yönde akacağını büyük ölçüde belirlemede önemli roller oynayan üç dikkate değer gelişme ortaya çıktı. Bu gelişmelerden biri Osmanlı donanmasının büyüklük ve kuvvet bakımından gelişmesiydi. Bu gelişme cihadın ve gaza savaşlarının Adriyatik'te, Ege'de ve Akdeniz'de Venedik ve İspanya'ya meydan okuyacak şekilde yaygınlaştırıldığına önemli bir işaretti. Osmanlılar korku veren ordularının yanısıra hayatiyet sahibi bir deniz gücüyle Avrupa diplomatik sisteminin bir parçası, bir âlemşümul monarşi aracılığıyla Avrupa'yı sulta altında tutmaya çalışanları önlemek isteyenlerin bekledikleri bir müttefik haline geldi. İkinci gelişme İran'da Safevi hanedanının, yani doğuda Osmanlı üstünlüğüne başka bir tehditin daha yükselişidir. Safevi hükümdarı, Şah İsmail, ondördüncü yüzyılda ceddinin kurduğu bir Sufi tarikatını, cenkci, yayılmacı bir Şii devleti haline dönüştürdü. İslâm dininin büyük bir ayrımı olan Şii'lik, Muhammed (s.a.v.)'in ölümünden sonra gelişen İs-

lâm ümmetinin parçalanmasından doğdu. Şiiler, Muhammed (s.a.v)'in damadı Ali'nin hilafet davasını dektekleldiler ve Osmanlıların da içinde yer aldığı Sünniler Muhammed (s.a.v.)'in fiili halifesi Ebu Bekir'in hilâfetini kabul ettiler. Bu bölünme kendini müslüman hayatı içinde devam ettirdi ve Sünnî ve Şiî cemaatler karşılıklı olarak zıtlaşma içindeydiler. Şii Safaviler doğu Anadolu'daki Türkmen aşiretleri arasında gözüpek bir propaganda kampanyası yürütüyorlardı. Osmanlıların idari ve mali siyasetleri Türkmenleri yabancılaştırmış ve baş tanımaz ölçüde köktenci ve topluma duyarlı vurguların rengini taşıyan bir eğilim olarak Şiilik düşünceleri aralarında yayılır olmuştu. Bayazıt Küçük Asya'da Safeviler lehine geniş araziler kaybetme tehdidini şüpheli Şii unsurları Mora'da yeni fethedilmiş topraklara sürgün etmekle gidermek istedi. Bu siyasetin etkili olamayacağını 1511 yılında küçük Asya'daki bir ciddi Şii isyanı gösterdi. Gelecekteki araştırmaların ne büyük sonuçlar doğurduğunu pek iyi gösterebilecek üçüncü gelişme 1498'de Vasco da Gama'nın Arika kıyılarını deniz yoluyla aşmasıdır. Bunun sonuçlarından biri I. Selim'in Mısır'daki Memluk topraklarını fethe yönelecek şekilde etkilenişi olabilir.

Bayazıt şahsiyeti gereği kendini bu gelişmelerin etkileriyle uğraşmak zorunda hissetmedi. Kişiliği kabına sığmaz babası II. Mehmet'ten ziyade tefekkür düşkünü dedesi II. Murat'a yakın bu yaşlanan sultanın 1511'den itibaren devletin dizginlerini gevşek tuttuğu aşikârdı. Her ne kadar II. Mehmet'in getirdiği bir uygulamayla bir **kanun** koyduğu, ki bununla bir sultan tahta çıkmakla taht kavgalarını önleme çabası içinde kardeşlerini, kardeş oğullarını katletmeyi bir yasa durumuna soktuğu, söyleniyorsa da hayat için-

de mücadele esası yürürlükteydi. Hanedanın hayattaki en yaşlı erkek üyesinin tahtı hakettiğine dair kuralın uyarlandığı 1617 yılına kadar, hiç bir tahta çıkma "kanunu" yoktu. Padişah oğulları, saltanatı ele geçirmek için, eğer varsa, kardeşlerini dışta bırakma hareketine girişirlerdi. II. Bayazıt Cem karşısında galibiyete erdi ve şimdi oğulları Ahmet ve Selim çatışmaya hazırlanıyordu. Ahmed Amasya valisiydi ve Selim'in Trabzon'daki taşra makamından İstanbul'a daha yakındı. Taht İstanbul'a ilk ulaşan oğulun gayretlerinin bir mükâfatı sayılırdı. Bunu yapan hazinenin ve devlet sicillerinin denetimini ve yeniçerilere söz geçirme güvenliğini elde etmiş olurdu. Selim, coğrafi yerinin elverişsizliğinin bilincinde olarak babasını kendisine Balkanlarda bir valilik bağışlamaya zorladı ve arkasından yeniçerilerin desteğiyle İstanbul'a yürüdü ve 1512'de babasını kendi lehine tahttan feragate icbar etti.

YAVUZ SELİM

Gösterdiği azim ve kıyıcılık yüzünden "Yavuz" lakabını kazanmış bulunan I. Selim (1512-1520) herhangi bir askeri atağa kalkmadan önce tahtını sağlama bağlamak zorundaydı. Bunu ağabeyini ortadan kaldırdıktan sonra yeğenlerinin ölüm emrini vermekle yaptı. Bir başka kardeş Selim'in kuvvetlerine açık muharebeye girme tehlikesini göze aldı, fakat ordusunun bozguna uğradığı sırada esir edilip öldürüldü.

Şimdi Şah İsmail'le beklenen karşılaşmaya giden yol açılmıştı. Osmanlılar, kendilerinden önceki Selçuklular gibi kültürel bakımdan edebiyat, sanat, siyaset, hukuk ve ilim alanlarında Fars geleneklerine derinden borçluydu. Osmanlı İmparatorluğu'nun her

yanında bir çok memur daha doğudaki noktalardan göçetmiş kişilerdi. Hindistan'dan Tuna'ya kadar ortak bir Türk-Fars kültürünün uzandığı ciddi olarak söylenebilirdi. Osmanlıları Safevilerle bağlantılı kılan unsurlara rağmen, aralarındaki dinî ve siyasi farklar çok daha büyüktü. Osmanlılar doğu sınırlarında hangi din çizgisinde olursa olsun bir genişleme düşüncesi taşıyan devlete göz yumamazlardı. Bu bölgenin yeni beliren yerel güçleri üzerinde yavaş yavaş korku ve saygı uyandırmasını istemezlerdi. Timur'un orta Anadolu'da hakimiyeti elde tutma politikasına mirasçı olmak niyetindeki Safeviler şimdi İslâm öncesi İran'a has kutsal hükümdar anlayışına dayanarak rafizî inançlarla bir seğirtme içinde idiler. Bir çatışma beklentisi taşımamanın rahatlığı içindeydiler. Venedik, Osmanlılara karşı ikinci cepheyi canlandırma endişeleriyle şahın etkili durumuna hayırhah ilgisini belli etti.

Şah İsmail'e karşı seferin hazırlıkları içinde Selim doğu Anadolu'da şüpheli Şii destekçilerini takibata başladı ve denildiğine göre bunların 40.000 kadarı öldürüldü.

İstanbul'dan başlayan uzun yürüyüş Saferi etkisindeki topraklarda Şah'ın kışkırtıcı politikasıyla daha eziyetli hale gelmişti. Selim İsmail'i Van gölünün kuzeydoğusundaki Çaldıran'da savaşmaya mecbur bıraktı. Osmanlı topçuları zaferi kazandılar. Safeviler kaçtı ve Selim 5 Eylül'de Tebriz'e girdi. Selim zaferini Tebriz'de kışlayıp gelecek sefer mevsiminde sonuna kadar götürmek istedi, fakat yorgun ve bitkin yeniçeriler onu bu tasarıları terketmeye zorladılar.

Selim, Memluklarla da uğraşmak zorundaydı. 1516 ve 1517'deki hızlı seferlerin akışı içinde, Osmanlı topçularının ve ateşli silahlarının Memluk süvarileri

karşısındaki üstünlüğüyle, Selim kendini Suriye, Mısır ve Hicaz dahil bütün Memluk topraklarının hakimi kıldı. Selim'in Kızıl Deniz'e yönelişi Vasco da Gama 'nın Afrika'yı denizden dolaşmak ve Portekiz deniz gücünün Hint Okyanusu'na uzanışıyla gündeme sokulmuş okyanus devrimine bir cevap mahiyetinde sayılabilir. 1515 ve 1519 arasında Kuzey Afrika'ya Osmanlı yayılması da aynı ışık altında görülebilir. Memluklar kereste kaynaklarının olmayışıyla engellenişleri ve ateşli silahlarla donanma gücünün aleyhine süvariliğe ve şövalyece erdemlere üstünlük tanıyan kültürel gelenekleriyle Portekizlilere karşı İslâmî çıkarları savunma çabasında dengeyi sağlayamadılar. Memluk topraklarını ele geçirmekle Osmanlılar İslâm âleminin en kutsal yerlerinin İslâm'ın beşiği Mekke ve Medine'nin savunucusu rolünü devralmış oldular. Şimdi artık Osmanlı padişahı en yüksek dereceli müslüman hükümdardı ve böyle olmakla İslâm topraklarını istilâdan vazgeçmeyenlere karşı sorumluluğu yüklenmek zorundaydı. 1517 yıl itibariyle Selim Portekizlilerin Hint Okyanusuna yayılmasını durdurmak için zaten çok geç kalmıştı, ama onaltıncı yüzyılın ortalarına kadar Portekizlilerle savaşı sürdürdü. Bunun için gerekli gemileri Kilikya kerestesi ve İstanbul tersanelerinde tecrübe kazanmış ustalar yardımıyla Süveyş'te inşa etti. Bu gemilere Akdeniz'deki savaşlarda gücünü gösteren kaptanlar tayin etti. Osmanlıların Hıristiyan mütecavizleri kovalama teşebbüsleri her ne kadar başarılı olmamışsa da, Portekizliler Hint Okyanusu ticaretine hiç bir zaman tamamiyle hakim olamadılar ve doğu Akdeniz hâlâ baharatın bulunduğu bir pazar olmakta devam etti.

I. Selim'in sekiz yıllık saltanatı sırasında Hıristiyanlık Avrupa'ya açılan geniş çaplı emperyal seferler-

den kurtulmakla, nisbî bir barış dönemi yaşadı. Onun 1520'deki ölümü ve oğlu Süleyman'ın tahta çıkışı bu soluklanmanın sonuna işaretti. Bu hareketli genç padişahın önderliğinde, Osmanlı askeri gücü yeniden batıya doğru atıldı ve geleneksel **gaza** siyaseti tekrar geçerli oldu.

Bu zamanda Hıristiyan Avrupa'da baskın çıkan iktidar Habsburg sülalesinden V. Charles'ın elindeydi. Âlemşümul monarşisinin nimetlerine konmak üzere muhalefeti yürüten de Valois sülalesinden I. François idi. Siyasi tavırlarını başlıca bu Habsburg-Valois rekabetinin etkilediği Süleyman kendinen önceki padişahların kenarda bıraktıkları iki hedefi ele geçirmekle işe başladı. Bu hedeflerden biri Belgrad, ikincisi Rodos adasıydı.

KANUNİ SULTAN SÜLEYMAN

Belgrad Macaristan ve Orta Avrupa'nın giriş kapısı ve Rodos Akdeniz'de Osmanlı üstünlüğü kurmanın basamak noktasındaydı. Belgrad 29 Ağustos 1521'de Süleyman'ın eline düştü ve ertesi yılın Noel günü uzun ve korkunç bir kuşatmadan sonra St. john şövalyelerinin terke mecbur oldukları Rodos kalesine muzafferane girişini yaptı. Süleyman, Fatih Mehmet'in bile takıldığı yerde başarılı olmuştu.

Ceddinin bu ünlü ferdi gibi Süleyman da yorulmaz bir muharipti. Hükümdarlığı sırasında Osmanlı gücünün Avrupa'da, İran'da, Akdeniz ve Arabistan'da yayılmasına şahit olundu. Osmanlılar Hapsburglarla dünya hakimiyeti adına yarışmanın bütün çağrışımlarıyla ısrarlı bir mücadeleye kapılmışlardı. 1525'den sonra, I. François'nın Pavia'da Hapsburgların elinden mağlubiyete uğraması üzerine Fransızlar

Hapsburg iktidarı karşısında ağırlığını koyması için Osmanlı desteğini taleb ettiler. Fransız-Osmanlı ittifakı Avrupa devlet sisteminin bütünleyici bir parçası ve güç dengesinde bir etmen haline geldi. Fransa her ne kadar güvenilmez bir müttefik olduğunu zaman zaman ispat etmişse de Osmanlılar kendi batı kanatlarında ileri doğru baskıyı devam ettirdiler. Onların ilerleyişi Protestanlığın hesaba katılıp tanınmasında ve yaygınlaşmasında önemli bir etmen oldu. Fransa'yı ve Protestanları olduğu gibi diğer Hapsburg aleyhtarı unsurları desteklemek Osmanlıların o dönem Avrupa politikasının temel taşıydı.

Osmanlıların bu Hapsburg-karşıtı tutumları cihadın yürütüldüğü Akdeniz'de dahi farkediliyordu. Fransa ile ittifakın devlet politikaları halinde düzene soktuğu gâzi ruhu, Kuzey Afrika'da ve doğu Akdenizde Hapsburglara karşı önemli bir açılım alanı buldu. Kaptan-ı Derya Barbaros Hayrettin Cezayir üzerinde denetim kurdu ve Tunus için V. Charles'la çekişti. Donanması 1538'de Yunanistan'daki Preveze'de Akdeniz'i ilgilendiren işlerde bir başka önemli etmen olan Venediklilere acı bir mağlubiyet tattırdı. Osmanlıların doğu Akdenizde Preveze ile başlayan deniz üstünlüğü 1571 'deki Lepanto (İnebahtı) savaşına kadar devam etti.

Karada ve denizde muzaffer olarak, Süleyman zamanının en büyük İslâm hükümdarıydı. Mukaddes şehirler Mekke ve Medine'nin toprakları içinde bulunması onun itibarını artırmış ama bunun yanısıra bir dizi ağır sorumluluklar da getirmiştir. Bunlardan en başta geleni hac yollarının güvenliğini korumaktı. Bu çaba Osmanlıları Portekizlilerle Hint Okyanusunda ve Moskoflarla Volga havzasında ciddi çatışmalara götürdü. Kuzey ticaretiyle birlikte ipek ve baharat yo-

lunun iktisadi şartları Osmanlıların doğuda ve Orta Asya'da bulunan dindaşlarına yardım etmek üzere giriştikleri askeri uğraşlarıyla irtibatlıydı. İslâm dünyasının Hıristiyan düşmanlara karşı savunulmasına ilave olarak, Osmanlılar her zaman arkadan vurmak için hazır bekleyen İran Saferileriyle çekişmek zorundaydılar.

Avrupalıların Osmanlılara karşı ikinci cephe açma umutları, Safevileri harekete geçirmek isteyen V. Charles tarafından alevlendirildi. Süleyman Safeviler'in ciddi boyutlardaki meydan okuma ve tehditlerini ihmal etmeyi göze alamazdı. Mezhep farkı düşüncesine kapılmasalar bile doğu kanatlarında herhangi bir gücün belirmesi Osmanlıları rahatsız etti. Süleyman Safevilere karşı biri1533'te ve diğeri 1548'te olmak üzere geniş çaplı iki seferde bulundu. Her iki seferin öncesinde Avrupa ile sultanın kuvvetlerini doğuya kaydırmasına imkân verecek barış anlaşması veya mütareke yapıldı. İlk seferde Süleyman Tebriz ve Bağdat'ı ve bu şehirlerden geçen ticaret yollarını denetim altına aldı. Padişah dikkatini Avrupa'ya çevirir çevirmez Safeviler Tebriz'i tekrar aldılar. İkinci seferde Süleyman Tebriz'i yeniden ele geçirdi. Osmanlılar Tebriz gibi uzak bölgeler üzerindeki doğrudan denetimi muhafaza etmeyi son derecede zor buluyorlardı. Doğuda Osmanlı yayılmasının smırlarını coğrafya, teknoloji ve askeri örgütlenme çiziyordu. Avrupa'da aynı etmenlerin etkili olduğunu Viyana'yı almada başarısızlığa uğrayınca anladılar. Açıkca veya zımnen bu vakıa Amasya antlaşmasıyla (29 Mayıs 1555) kabul edildi. Böylece Tebriz Safevilere bırakıldı ve bir çeyrek yüzyıla yakın zaman boyunca imparatorluğun doğu sınırını belirleme hizmeti gördü.

Doğu sınırı sağlamlaştırılınca Süleyman batıda

mücadeleye döndü. Akdeniz ve Kuzey Afrika neredeyse sürekli diyeceğimiz savaş alanları oldu. 1565'te Osmanlılar Malta adasını fethetmek üzere pahalı ve netice itibariyle boşuna bir çabaya giriştiler. Bir sonraki yıl Süleyman Macaristan'a karşı sefere çıkmaya karar verdi. Yetmiş yaşını aşmıştı ve at üstünde zorla durabiliyordu. Osmanlı birliklerinin padişahlarının savaş alanında kendileriyle yanyana olduğu zaman daha iyi dövüştüklerini bildiğinden, Süleyman İstanbul'dan 1 Mayıs 1566'da 200.000 kişilik ordusunun başında onüçüncü seferine çıktı. Bu onun son seferi olacaktı. 5 Eylül gecesi Szigetvar kuşatması ilerlediği bir zamanda çadırında öldü. Ölümü bir sır olarak, oğlu Selim'in İstanbul'da tahtın yetkilerini karışıklık doğmadan deruhte ettiği zamana kadar saklandı. Kanuni'nin dostu ve ihsanlarından istifade etmiş bulunan şair Baki bir mersiyesinde kendinin ve kendisi gibi Osmanlıların sultanın pay-i tahta dönmesini bekledikleri halde hissettikleri kederli kayıp duygularını dile getirdi.

Gün doğdu Şâh-âlem uyanmaz mı hâbdan
Kılmaz mı cilve haymc-i gerdun tınâbdan

Yollarda kaldı gözlerimiz gelmedi haber
Hâk-i cenab-ı süddc-i devlet meâbdan

Reng-i izarı gitti yatur kendi huşk leb
Şol gül gibi ki ayru düşüptür gülâbdan

Minnet Hudâ'ya iki cihanda kılub saîd
Nâm-ı şerîfin eyledi hem gâzi hem şchîd

(Sadeddin Nüzhet Ergun, Bakî Hayatı ve şiirleri, C. 1 Divan, İst. 1935, s. 77-79)

Bölüm II

OSMANLI TOPLUMU VE KURUMLARI

Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümü üzerine Osmanlılar sadece büyük bir gaziden daha başka neler kaybettiklerini hemen farkedemediler. Oğlu ve halefi II. Selim'in zamanında Batı'ya karşı askeri baskı karada devam etti, hatta Akdeniz'de arttı bile. Cihad yeni bölgelere yayıldı ve Kuzey Afrika Osmanlı ve Hapsburg karşılaşmasının asıl alanı haline geldi. Mamafih, yüzyılın sonlarında, gözlemde bulunan bazı yabancı ülke elçileri ve bazı feraset sahibi Osmanlı edebiyatçılar imparatorluğun altın çağın her nasılsa sonu erdiğini keşfedebilecekler ve Osmanlı ihtişamının düşüş yaşadığının derinden bilincine varan bu yazarlar, kabahati Süleyman'ın hükümdarlığı sırasında en büyük gelişmesini gösteren imparatorluğun klasik kurumlarının yozlaşmasına yıkacaklardı. Bu kurumların ve Osmanlı toplumunun incelenmesi sınırdaki bir gaza beyliğinden bir İslâm imparatorluğuna varan gelişmeleri olduğu kadar daha sonraki gelişmeleri de daha iyi anlamak için gereklidir.

Süleyman'ın ölümü sırasında dünya haritası üzerinde bugün gördüğümüz şu ülkelerin toprakları Osmanlı İmparatorluğu içindeydi: Macaristan, Yugoslavya, Arnavutluk, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Ukrayna, Kırım, Türkiye, İran, Irak, Suriye, Lüb-

nan, Ürdün, İsrail, Suudi Arabistan, Yemen, Mısır, Libya, Tunus, Cezayir. Osmanlı toprakları bu ülkelerin dışına da taşmıştı. Bu döneme ait nüfus hesaplamaları güvenilir olmaktan çok uzaktır, fakat nüfusun yirmiden otuz milyona varan bir sayıda olduğu makul bir tahmin gibi görünüyor. Böylesine geniş bir coğrafi yayılma ve bu derecede kalabalık insan topluluğuna ağırlığını hissettiren, ilhamını üç ana kaynaktan alan bir yönetim sistemi ve toplum yapısıydı. Sözkonusu kaynaklar: Orta Asya'nın bozkır gelenekleri, gazi ülküsü ve Fars uygulamasından etkilenmiş Üst İslâm gelenekleriydi.

BOZKIR, GAZİ VE SINIF

Bozkır geleneği, esas olarak, hükümranlığın Allah tarafından yönetme yükünü üzerine almak üzere seçilmiş tek bir ailenin imtiyazı olduğu anlayışına katkıda bulunmuştur. Türk beyleri, önceleri Dar-ül İslâm'ın sınır bölgelerinde ve daha sonra merkez İslâmî topraklarda hanedanlar ihdas edip sultanlar durumuna geldiklerinde kendilerinden önce halifelerin ellerinde tuttukları dünyevi yetkeyi kullanmışlardır. Devleti bir ailenin mülkü sayma kavramı, müminlerin emirinin seçim yoluyla yönetimi alması ilkesininin yerini almıştır. Zaten bu ilkeyi uygulamak değil, ihlâl etmek insanlara daha büyük payeler sağlar olmuştu. Osmanlıları Osman'ın soyu (1402'de Ankara savaşını izleyen fetret devri dışta bırakılacak olursa) aralıksız ve kesintisiz olarak 1923'e Mustafa Kemal Atatürk'ün İmparatorluğa son verip modern bir Türk devleti kurduğu zamana kadar yönetti. Demek ki yirminci yüzyıla kadar Osmanlı devleti ve Osmanlı hanedanı en gerçek anlamıyla birbirinden koparılmamıştı.

Osmanlı sultanları, tevarüs ettikleri yönetme haklarının güvencesi altında, kâfir topraklarını İslâm adına fethetme eylemini hem kendileri körüklemişler, hem de gazi anlayışının sıkıştırmasıyla buna bizzat zorlanmışlardır. Osmanlı devleti varoluşunu olduğu kadar, devamlı refahını ve gücünü fethe borçludur. Bu fethe bağlı ve fetih için örgütlenmiş bir devlettir. Zaptedilen topraklar büyük ölçüde başlangıçtaki İslâmî devletlerin sosyal, dini ve siyasi uygulamalarıyla ve mali kurallarıyla idare ediliyordu. Bu uygulama ve kurallar Yunan düşüncelerinden, hükümet etme hüneri bakımından İran Sasani bakış açısından ve İslâmî şeriat gerekçelerinden damıtılmıştı. Hükmetme ve idarecilikteki Osmanlı dehası yoluyla, bu çeşitli unsurlar, bir çok önemli yenilikleri de yanıbaşlarında getirerek kendi farklı damgası ve çeşnisiyle yeni bir sistemi vücuda getirmek üzere karışmışlardı.

Başlangıçtaki İslâmî toplum özelliğini bir tür toplumsal eşitlikçilikle kazanmıştı, fakat bu özellik çabucak ortadan kalktı. Onüçüncü yüzyıl itibariyle ahlâki, toplumsal ve siyasi meselelerin kuramcıları dört toplumsal sınıf varsaymışlar ve her sınıfı bir tabii unsur gibi almışlardır. Nasireddin Tusi (öl. 1273) sınıfları şöyle tasvir etti:

Önce Kalem Ricali gelir ki bunlar bilimlerin ve çeşitli bilgi alanlarının ustaları, fâkihler, kadılar, kâtipler, muhasipler, hendeseciler, müneccimler, hekimler ve şairlerdir. Bunların varlığı bu dünyanın ve öteki dünyanın düzenine bağlıdır. Unsurlar içinde bunlara Su karşılık gelir. İkinci olarak, Kılıç Ricali vardır; cengaverler, mücahitler, gönüllüler, devriyeler, sınırbekçileri, nöbetçiler, kahramanlar, saltanatı

destekleyenler ve devleti koruyanlar. Bunların müdahalesiyle dünyanının teşkilatı biçim alır. Tabiî unsurlar içinde Ateş bunların karşılığıdır. Üçüncüsü İş Erbabıdır, bir bölgeden diğerine mal götüren tacirler, esnaflar, zanaatkârlar ve vergi müstelzimleri. Bunlar olmadıkça günlük hayatın zuhuru imkânsızdır. Unsurlar içinde bunlar Hava gibidir. Dördüncüsü, Ziraat Erbabıdır, ekinciler, çiftlikte çalışanlar, rençberler ve zerzevatçılar. Bunlar bütün toplulukların beslenmesini örgütlerler. Bunların katkısı olmaksızın ferdlerin hayatta kalması bahis konusu bile olmaz. Tabii unsurlar arasında Toprak bunlarla aynı yeri tutar.

Tusî'nin bu düzenlemesi tarıma dayalı kültürlü bir şehir ortamının etkilerini yansıtmaktadır. Böylesine yüksek derecede yapılaşmış bir toplumsal düzen ilk Osmanlıların özelliklerini belirlediği söylenemez. Servetini ganimet ve yağmadan elde eden, hareketli Anadolu sınır beyliği bu kadar karmaşık sosyoekonomik örgütlenmeye sahip olamazdı. 1355'te Osmanlıların tutsağı olan Selanik başpiskoposu Gregory Palamas, Orhan'ı göçebe geçmişinden tamamen kopamamış bir insan olarak tasvir eder.

ASKERİLER VE REAYA

Bu başlangıç aşamasında bile, her nedense, toplumdaki ayırım koyan çizgiler varlıklarını belirgin kılmışlardı. Ayırıcı çizgilerin başlıcalarından biri oluşum halindeki Osmanlı toplumunu iki parçaya böldü. En basit ifadeyle bu iki gruba yöneten ve yönetilen adını verebiliriz. Türkçede bunlara **askeriler** ve **rea-**

ya denilmiştir. **Reaya** toplumdaki üretken unsur olarak askeri sınıfı besleyen refahın üreticisidir. **Reaya** üç bölümden oluşuyordu: köylüler, kasaba ve şehir halkı ve göçebeler. Terimin hem müslümanları hem de gayri müslimleri içine alan bir kapsamı vardı. Süleyman sonrası zamanlarda, her nasılsa, terim daha çok sultanın müslüman olmayan tebasını belirtir oldu. Daha sonra **reaya** askeri sınıftan sınırlayıcı yasalar yüzünden tamamen ayrıldı. Böylece reayanın giyimi bir kurala bağlandı ve ata binmek veya kılıç taşımak onlara yasaklandı.

Askerilerin hızlı gelişmeleri hiç şüphesiz ki ondördüncü yüzyılın ilk yarısında Avrupa'ya Osmanlı yayılmasıyla ve bunun sonucu olarak yeni fethedilmiş bölgeleri taşkilatlandıracak daha çok sayıda sipahi ve idareciye duyulan ihtiyaçla bağlantılıydı. Hükümdarlık iktidarı sultanın iradesine bırakılmıştı, fakat büyüyen bir devletin gündelik gerekleri sultanı yetkilerinin bazılarını devretmeye götürüyordu. Bu yetkileri kullananlar veya sultana başka bakımlardan da hizmet verenler, bunların aileleri ve görevlileri de, hep birlikte **askeri**'lik konumundaydı. Onların özel durumu imtiyazlarla donatılmıştı, imtiyazlarının en dikkate değer olanı vergiden muaf tutuluşlarıydı. **Askeriler** ve reaya arasındaki ayırımın mutlak kılınmasına karar verilmişti ve sultan **reaya**'dan birini askeri mevkiine ancak olağan dışı şartlarda yükseltirdi. **Askeriler** kendi imtiyazlı durumlarını kıskançlıkla korur ve sultanın onlarla geride kalan tebaa arasına çekilmiş ayırıcı çizgiyi muhafaza etmesini beklerlerdi Bunun için, **askeri-reaya** ayırımı Osmanlı toplumunun temel bir hususiyeti sayılırdı.

TIMARLAR VE TIMARLI SİPAHİLER

Askeri sınıfın belkemiğini Osmanlı eyalet sipahilerinden ibaret geniş bir insan öbeği oluşturuyordu. Ordudaki hizmetlerine karşılık onlara eyaletlerden toplanan zirai vergi gelirlerinden maaş verilirdi. Bu maaşlara tımar denir ve bunu alanlara da tımar sahibi adı verilirdi. II. Mehmet'in saltanatına kadar tımar sahiplerinin çoğu belirgin olarak müslüman doğmuş kimseler arasından çıkardı. Bunlar ya sultanın veya büyük komutanların kapıkullarıydı. İlk dönemlerde önemli sayıda Hıristiyana da tımar verilmişti. Bu Hıristiyanlar kendi kaderlerini fatihlerin kaderine bağlamış Balkan askeri aristokrasisinin üyeleriydi ve böylelikle yeni Osmanlı düzenlemesi sırasında imtiyazlarını elde tutmayı başarmışlardı. Her ne kadar, İslâm'a dönmeleri hususunda hiç bir zorlamayla karşılaşmamışlarsa da onbeşinci yüzyılın sonlarına doğru artık Hıristiyan tımar sahibi ortadan kalkmıştı. Belki Hıristiyan tımar sahipleri eğer İslâm'a dönerlerse geleceklerinin daha güvenli olacağının farkına varmışlar ve bu yüzden Osmanlı **askeri** sınıfı içinde tamamen erimişlerdir; yahut Osmanlıların Hıristiyanları kendi askeri kurulu düzenleriyle uzlaştırma yolunda gösterdikleri iyi niyet böyle keskin dönüşü gerçekleştirmiştir. (Onbeşinci yüzyılın ilk yarısında Balkanlardaki Hıristiyan isyanları patlak verince siyasetin tersine çevrilişi gerçekten ortaya çıkmıştır) Her ne olursa olsun, en büyük ihtimal bu iki etmenin (Hıristiyanların istekleri ve Osmanlı Devleti'nin istekleri çev.) eş zamanlı olarak işlemi birlikte sonuçlandırmış olmalarıdır.

Hem idari ve hem de askeri teşkilatlar tımar sistemiyle içiçe geçmiş haldeydi. Kendi sipahilerine tımar

bağışlamakla Osmanlı sultanları dev boyutlarda nakit ödemelerde bulunmaksızın büyük bir askeri gücü el altında tutabilme meselesini çözümlemişlerdi. Ekonomileri kıymetli madenlerin darlığı sebebiyle sıkıntıya düştüğü için, ordularının masraflarını nakitle değil de tımarla karşılamak suretiyle merkezi devletin hazinesinin çok büyük yükünü hafifletiyordu. Tımar sisteminin fazladan bir yararı da bizzat tımar sahipleriydi, onlar askeri görevlerini yerine getirmelerinin yanısıra, aynı zamanda eyaletlerin mahalli idaresi seviyesinde önemli hizmetleri yerine getiriyorlardı.

EYALET YAPISI

Tımar sahipleri çoğunlukla topraklarının içinde yer alan köylerde otururlardı. Bu köylerin bazıları arazilerin temel idari birimi olan bir sancak oluştururlardı. Sancak yönetimi aynı zamanda en büyük askeri memur sayılan sancak beyinin elindeydi. Sancak beyine sancağa bağlı büyük kasabalarda oturan komutanlar yardımcı olurdu. Daha geniş idari etkinlik için belli bir alandaki bütün sancak beylerinin işleri beylerbeyi denilen bir yetkili tarafından düzene sokulmaktaydı. I. Murad Balkanlarda genişleyen Osmanlı açılımını daha insicamlı kılmak üzere ilk beylerbeyini Rumeli'de tayin etti. Bu zamandan itibaren Rumeli en itibarlı beylerbeylik olarak kaldı. Bir süre Anadolu işleri sultan tarafından şahsen yönetilmeye devam etti, ama I. Bayazıt dikkatini Rumeli'deki yayılmaya daha çok hasretmeye başlayınca, Anadolu'da gücünü temsil edecek birine ihtiyacı olduğunu farketti. 1393'de batı Anadolu'da ikinci beylerbeylik ihdas edildi. Bir başka beylerbeylik onbeşinci yüzyılın başlarında Orta Anadolu'da, Osmanlılar denetimlerini doğuya doğru

genişletirken kuruldu. Süleyman'ın hükümdarlığının başlangıcı olan 1520'de Rumeli beylerbeyliğinin otuz, Anadolu beylerbeyliğinin de yirmi sancağı vardı. 1609 tarihinde beylerbeylik sayısı otuz ikidir. Bu zamanda "beylerbeylik" tabiri yerini "eyalet"e bıraktı ve beylerbeylerine "vali" denilmeye başlandı. (Belirtilmeye değer ilgi çekici bir nokta da Osmanlıların kendi devletlerini belirtmek için "imparatorluk" (veya saltanat veya hanlık ç.n.) tabirini kullanmadıklarıdır. Bunun yerine **memalik-i mahrusa**, (Allah tarafından) iyi korunmuş (sultanın) mülkleri, ifadesini seçmişlerdi.)

TAHRİRLER

Tımar tahsisleri merkezi yönetim tarafından denetlenmekte ve mahalli tapu kayıtlarına dayandırılmaktaydı. Tahrir adı verilen bu tapu kayıtları Osmanlı idaresinin asli vasıtalarından biriydi. Bütün gelir kaynakları her sancak için köy köy bu kayıtlarda yer alıyordu. Kayıt tutmakla görevli memurlar toprağı işleyen yetişkin erkeklerin kimler olduğunu, kaç hane mevcut olduğu, ne tür ürün yetiştirildiği ve son bir kaç yılda ne kadar mahsul alındığını ve bölgede müsadere edilen para oranının olduğu kadar vergi olarak toplanan bütün ekin miktarını bulurlardı. Bu bilgilerden bütün vergi mükelleflerinin ve onların gelir kaynaklarının bir belgesi düzenlenirdi.

Tahrirler başlangıçta bir bölgenin fethedilmesi üzerine tutulur ve devamla aşağıdaki sebebler doğduğu zaman elden geçirilebilirdi. Eğer tahta yeni bir sultan çıkmışsa; bir sancaktan elde edilen gelirde köklü bir değişme, genellikle bir azalma ortaya çıkmışsa; eğer hükümet daha önceki tahrirlerde ihmal ettiği

herhangi bir servet edinme biçimini vergi sistemine dahil etmek istemişse; yahut hükümet geçen zaman süresinde belirebilecek kişisel yada mülke ilişkin değişmeleri hesaba katmak gereğini duyduğu zaman.(Bu elden geçirme vuku bulur. çev.)

Arnavutluk sancağının 1431-1432 yılları kayıtları tahrirlerin sürecini kavramaya yarayabilir. Bu bölge I. Bayazıt ve I. Mehmet zamanında kayda geçirildi. 1431-1432 tahrirlerinin Saruca Paşa'nın oğlu Umur Bey gözetiminde yapılmasını Sultan II. Murad emretmişti. Arnavutluk'a vardığında Umur sancağın bütün tımar sahiplerini huzuruna çağırdı. Onlar da belgelerle, öncelikle sultan, beylerbeyi, sancak beyi veya vekili tarafından verilmiş ihtira beratlarıyla geldiler. Teftiş kamuya açıktı ve görevliye mahalli kadılar veya fıkıh alanında eğitim görmüş devlet memurları yardımcı olurdu. Kadıların sorumlulukları içinde yargı işleri ve mahalli seviyede kalan idari işlerin her çeşidi yer almaktaydı. Heyetin elde ettiği bilgilerden iki sicil meydana geldi. Bunlardan biri her köy için ayrı ayrı düzenlenen, aile reislerinin adını, ne kadar toprak işlediklerini ve her köyden öşür ve diğer vergiler yoluyla tahsil edilen irad miktarını ayrıntılı olarak belirten sicildir. Bu birinci sicile sancak için geçerli **Kanun-name** dahildi. Kanun-name geleneksel vergilerin ve sancakta uygulanan yeni İslâmî vergilerin yasalaşmış bir metni ve yalnızca **reaya**'nın yükümlülüklerini dile getiren değil, aynı zamanda tımar sahiplerinin reayadan alabileceklerinin sınırını da koyan kuralların bir sıralanışıdır. Mahalli şartları Osmanlı yasa koyma tarzıyla bütünleştirmek ve **reaya**'nın hukukî himayesini sağlamak suretiyle Osmanlılar kendi hükümranlıklarının kabulünü kolaylaştırdılar. İkinci sicil bir özet sicildi. Bunda sancaktaki tımarların tümü sahiplerinin

adı ve çoğu zaman tımarın geçmişi hakkında bir beyanla birlikte zikredilirdi:Daha önce o tımar kimin elindeydi ve şimdiki sahibine nasıl geçmişti. Tımar sahibinin askeri yükümlülüğü, tımara bağlı toplam gelir de kaydedilirdi. Özet sicilin bir kopyasını askeri komutan mevkiindeki beylerbeyinin muhafazası âdettendi. O da bu elindeki nüshaya tımarın durumunda vuku bulan değişiklikleri kaydederdi, tımar sahiplerinin ölümü ve tımarın yeniden tahsisi gibi. Böylelikle komutan kendi kuvvetlerinin ne zaman tam anlamıyla güvenilir olduğunu, ne zaman tımarların sahipsiz olduğunu bilirdi.

Tımarlar aşağıdaki sıra ve usûl takib edilerek verilirdi: Kendisine tımar verilmesini isteyen kişi önce komutandan, yani beylerbeyinden veya sancak beyinden kendisinin tımar sahibi olmaya hak kazandığını belirten bir berat sağlar. Böyle bir müracaata cevap olarak dilekçe sahibinin tımar sahibi seçilmeye lâyık olduğuna matut bir emirname, verilecek tımarın değeri belirtilerek çıkartılırdı. Komutanın (emirin) kayıtları şart koşulan miktarda bir tımarın boş olduğunu gösteriyorsa, müracaat edene tımar için bir izin belgesi çıkarırdı. Sonra sultan tımarın ihtira beratını verirdi. Genel usûl böyleydi, ancak Süleyman-öncesi dönemde topraklarını sadece komutanlarından aldıkları icazetin gücüyle ellerinde tutan bir çok tımar sahibi vardı. Böyle bir uygulama, bir çok **reaya**'nın **askeri** sınıfa kabulü de dahil olmak üzere, bir çok suistimale yol açtı. Kanuni Sultan Süleyman tımarların topluca gözden geçirilmesi işine girişti, ama onun tımar sistemi üzerinde merkezi yönetimin denetimini sıkılaştırma çabalarına rağmen suistimaller yine devam etti.

Tımarlar değerleri itibariyle çeşitliydi. Gelirleri 20.000 den 100.000 akçaya kadar olan tımarlara **zea-**

met adı verilirdi. (Onbeş ve onaltıncı yüzyıllarda bir düka altını 50 ilâ 60 akça değerindeydi.) **Zeamet** sahiplerine **zaim** denirdi ve bunlar, çoğu zaman sancakbeylerinin vekili mevkiindeki yüksek memurlardı. **Has** adı verilen imtiyazlar 100.000 akçayı aşan değerdeydi ve gelirleri kişilerden ziyade sancakbeyleri gibi özel hizmetlerin yerine getirilmesine bağlanmıştı. Sözkonusu mevkii elinde tutan **has** imtiyazından elde edilen gelirden o belli memuriyeti yerine getirdiği sürece yararlanırdı. Arnavutluk sancakbeyi'nin **has**'ı 1431-1432 yıllarında 250.000 akçayı geçen büyük bir meblağ değerindeydi. **Has** gelirleri aynı zamanda merkezi hükümetin masraflarını karşılamak ve merkezi yönetimde bulunan yüksek mevki memuriyet maaşlarının ödenmesi için sultana tahsis edilebilirdi. Bunun bir sonucu olarak, sarayın muteber kişilerine ve hatta sultanın haremindeki kadınlara da **has** bağışlanmıştır, ama bu gelişme tımar sisteminin bozulmasının ve nihaî çöküşünün özellikleri arasındadır.

TIMARLAR VE SAVAŞ GÜCÜ

Tahrirlerin ve tımar sisteminin başta gelen işlevlerinden biri sultanı eli altında tuttuğu savaşçı sayısı bakımından bilgi sahibi kılmaktı. Arnavutluk sancağının idaresindeki Argirikasrı (şimdiki Gjinokaster) nın bir tahlili sistemin sultana savaşçı sağlamada ve birliklerinin gücünü savaşa hazır tutmada nasıl çalıştığını göstermek için örneklik edebilir. Bu örnek aynı zamanda tımarlardan elde edilen tipik bir asker bölüğünün ne tür adamlardan oluştuğunu gösterir. 1432'de Argirikasrı bir **has** ve elli iki tımar arazisine ayrılmıştı. Bunlar altmış dokuz tımarlı sipahi çıkarırdı (bazı ara-

zilere iki ya da üç insan birlikte tasarruf ediyordu). **Has** arazisi Arnavutluk sancak beyinin geçimine tahsis edilmişti. Geliri yılda 250.000 akçaydı, buna karşılık o zırh kuşanmış tam silahlı otuziki sipahi sağlamak zorundaydı; buna ilaveten iki posta takımı, üç çadır ve bir sahra mutfağı temin edecekti. Her sipahi kendi bineklerini ve ok, yay, kılıç, kalkan ve gürzden oluşan silahlarını getirirdi. Otuz iki sipahinin geliri ortalama 1.200 akçadan fazla olan onyedisi kendi hizmetini kendi görecek şekilde atlı ve tam silahlı olarak katılır ve gelirleri 1.850 akçaya varan onaltı atlı kendilerine bir köle eşlik edecek halde ve geliri 2550 akça olan sekiz tımarlı sipahi ağır silahlarla mücehhez olarak beraberlerinde hafif silahlı bir başka savaşçıyla orduya katılırlardı. Daha yüksek gelirli tımar sahipleri her 3000 akıncıya bir adam olmak üzere bir ilave güçle, aşağıdaki kayıt alıntısında görüleceği üzere, katılmaları gerekirdi:

Beyin bir kulu Sunkur'un tımarı. Merhum sultanın zamanında Murad kâhyaya tahsis edilmişti. (Şimdiki) sultanımızın hükümdanlığında mezkür şahsa (Sunkur) verildi. Sultan'ın beratını haiz. Kendisi ağır silahlı, zırhlı 4 sipahi, 1 çadır. (Köyler tek tek sayılarak hane sayısı ve her köyün geliri veriliyor)

Cem'an : 6 köy, 2 ekili mezra, 171 hane, 8 dul, 6 bekâr

Geliri : ... 12.671 akça.

Argırıkasrı'nın sancaktaki atlı birliğe toplam katkısı 134 adam 7 çadır 2 posta kıyafeti ve 1 sahra mutfağı idi. En ağır askeri yük en yüksek gelir sahiplerine düşüyor. Bu eşitlikçi sistem sultana onyedinci yüzyıla

kadar Avrupa'nın ve Yakın Doğu'nun felaket saydığı bir asker gücünü temin etti. Tımar sistemi Fatih Sultan Mehmet'e bütün mülkünden 34.000 tımarlı sipahiyi savaş alanına getirebilme gücü verdi ve Kanuni Sultan Süleyman zamanında, yeni fethedilen Arap eyaletleri tımar sistemi dışında tutulduğu halde bu sayı 40.000 idi.

Argırıkasrı'nda bulunan tımar sahipleri bölüğü ilk sultanlar dönemindeki **askeri** sınıfın bir çok özelliğini ortaya çıkarır. Üç tımarlı sipahi Hıristiyandı. Diğer Hıristiyan tımar sahipleri ya İslâm'a dönmüş yada **reaya** sınıfına kaymıştı. Oniki tımarlı sipahi önceleri köleydi. Bu geçiş tarzı köleleştirimiş tutsaklar veya harp esirleri gibi sonradan hizmetleri dolayısıyle kendilerine tımar bağışlanan insanlar için bilinen bir usûl idi. Onsekiz adamın tımarları daha önce babalarının elindeydi. Bu tımarlar babadan oğula miras yoluyla geçmiş değildi, zira tımarlar sultan tarafından merkezi yönetim aracılığıyla geri alınabilir bağışlardı ve tımar sahiplerinin şahsi mülkü değildi. Nazarî olarak, din hizmetindeki vakıflar ve özel mülk olmasına izin verilmiş küçük araziler dışında bütün topraklar sultana aitti. Sultan diğer insanlara toprakları üzerindeki belli haklarını kullanma izni verirdi; meselâ, tımar sahipleri hizmetleri karşılığında gelirden bir pay almak suretiyle istifade ederlerdi. Bununla birlikte, tımar sahiplerinin oğulları **askeri** sınıfa mensub olmaları sebebiyle seçmede gözönüne alınırlar ve çoğu zaman babalarının tımarları onlara bağışlanırdı. Böyle bir tımarın geliri babanın savaşta ölüp ölmediğine göre değişirdi. Tımar sahiplerinin oğulları tımarlı sipahi olarak babalarıyla aynı kategoride olma yolunu takib eder ve öyle kalma temayülünü benimserlerdi. Nadiren, sıradan bir tımar sahibi **askeri** sınıf içinde bir baş-

ka hizmet alanına terfi ettirilirdi. Onaltıncı yüzyılda bu geçiş yolu istifadeye açık bir sonuca yöneldi: Tımarları babalarından devralan veya kendilerine tımar bağışlanmasını hak eden bir takım insan tımar sistemine gerekli istikrar unsurunu temin ettiler.

TAŞRA TEŞKİLATI

İstikrar, tımarlı sipahilerin Osmanlı ordusunun olduğu kadar idari aygıtının da bir parçası olması sebebiyle hayatî öneme sahipti. İdaredeki rütbeler ordudakiler örnek alınarak konulmuştu: Sultanın iktidarı aşağı doğru beylerbeyi aracılığıyla sancak beyine ve vekiline oradan da sıradan tımarlı sipahiye geçiyordu. Beylerbeyi vezir seviyesinde ve paşa rütbesiyle bölgesindeki sancaklar üzerindeki denetemini payitahttaki sultanın yönetim mekanizmasının küçük bir örneği olan divan vasıtasıyla kuruyordu. Kendine maliye memurları, kâtipler ve hizmetkârlar tımarların tahsisinde, tımar sahiplerinin terfilerinde, **askeri** sınıfı mensuplarının hukuki davalarının görülmesinde, merkez hazinenin yarı payı olarak toplanan gelirlerin payitahta gönderilmesi ve sultanın bütün emirlerinin yerine getirilmesinde, yardımcı oluyorlardı. Bir eyalette toplanan gelirlerin sadece üçte biri tımar olarak tahsis edilmişti. Kalanın büyük kısmı merkezi yönetimin harcamalarını karşılamak üzere sultana bırakılırdı. Bunun ötesinde, gayri müslimlerden alman baş vergisi merkezi hazine adına toplanırdı. Beylerbeyinden eyaletini yönetmesi, bütün masrafları elde edilen gelirden karşılaması ve artanını payitahta merkezi yönetimin harcamalarını gidermek üzere göndermesi beklenirdi. Gelirin bir artan kısmı olacağı varsayılırdı ve hayli uzunca bir zaman süresince gerçekten öyley-

di. Onyedinci yüzyıla gelinceye kadar merkezi yönetim harcamaların toplanan gelirleri aşmadığını muntazam olarak görmüştür. Alınan miktarın harcamalara yetmez oluşu, tabiatiyle, imparatorluğun çöküşüne sıkı sıkıya bağlı bir durumdu.

Köyler seviyesinde tımarlı sipahiler vergilerin toplanması ve bölgenin eşkiyadan temizlenmesini de içine alan kamu güvenliğini sağlama işinde yardımcı oluyorlardı. Toprağın barış içinde ve düzenli işlenmesi ve vergilerin ödenmesi merkezi yönetimin aslî hedefleriydi. Bu hedeflere ulaşmak için tımarlı sipahiler köylülerin topraklarda yerleşik kalmaları ve şartlara uygun çalışmalarını gözetecek yetkilerle donatılmışlardı. Toprağı terkedenleri takib edebilir ve dönmeye zorlayabilirdi. Tımarlı sipahi daha çok köylüyü iskân etmek ve daha çok toprağın tarıma açılmasını temin yolunda teşvik edilirdi. Köylülerin toprak üzerinde miras yoluyla geçen intifa hakları vardı, buna karşılık aşar vergisi ve her arazi birimi başına 22 akça yıllık vergi öderlerdi. Temel arazi birimi olarak bir çift öküzle bir günde sürülebilecek miktardaki toprak parçası alınmıştı. Bu birim yaklaşık dörtte bir hektar (bin dönüm) olarak tespit edilmişti. Bu ocak vergisi önceleri Bizans yönetimi altında köylülerin toprak sahibine vermekle yükümlü tutuldukları (ekin ve yakacak odun taşınması ve toprak sahibinin işlerinde angarya gibi) yedi mal ve hizmet karşılığı yapılan peşin ödemelerin Osmanlı yönetimi altında aldığı şekille temsil edilmesiydi. Bu verginin hafifletilmesi Osmanlıların köylüler açısından rejimlerini kendilerinden önceki yöneticilerden daha az baskıcı kıldıklarını göstermelerinin bir yoluydu. Bir diğer yol da köylülerin tımar sahiplerine karşı sorumluluklarının eyalet yönetim düzenlemelerinde ayrıntılı olarak belirtmiş olmaları

ve hayatlarını sürdürmelerinin birbirlerine dayanarak sürdürülen ilişkilerde yattığını dile getirmeleriydi. Suistimaller ortaya çıktığı zaman köylüler haklarını geri almak üzere kadının huzurunda mahkemeye başvururlardı. Aşırı durumlarda doğrudan sultana dilekçe verilebilirdi.

Osmanlı tahrir ve tımar sistemleri noktasından bakıldığında iki hususun gözönüne alınması uygundur. Birincisi bu sistemin imparatorluğa önemli bir devamlılık unsuru verdiğidir. Sistem İran devlet sanatının asli yönetim tekniğiydi ve onbirinci yüzyılın ortalarından itibaren İran'da hükümran olan Büyük Selçukluların idaresi altında sisteme İslamî bir karakter kazandırılmıştı. Sistem Osmanlılara Anadolu Selçukluları aracılığıyla intikal etmiş ve Osmanlılar bu düzeni ondokuzuncu yüzyıla kadar terketmemişlerdi. Bu sistemdeki ve diğer aslî kurumlardaki devamlılık İslamî toplumun esas itibariyle tutucu karakterde olduğunu ortaya çıkarır ve belirtir. Toplumu (hamle yapmayı önleyici derecede/çev.) cansızlaştıran etken insan ilişkilerinde kısmetine razı oluştan ziyade (pek bilinen fakat yanıltıcı genelleme) bu tutuculuktur. İkincisi, bir çok benzer yanı olsa bile, tımar sistemini batıdaki Avrupa feodalizmine eşit saymanın bir hata olacağıdır. Avrupa feodalizmi kuvvet sahibi merkezi otoritenin yokluğu yüzünden mahalli seviyede yönetimini (dıştan bir müdahil kabul etmeyecek şekilde bütün boyutları ve kurumlarıyla) kurmuştur. Her yörede senyörlerin adalet dağıtması ve teba oluş (vasallik) bağlarının büyükten küçüğe aşağı doğru çeşitli seviyelerde birini diğerine zeamet vermesiyle gerçekleşmesi feodal ilişkilerde esastır. Oysa, Osmanlı sisteminin kalbinde kuvvetli bir merkezi hükümet vardır. Sultanın başta gelen işlevlerinden birisi adalet tevzii-

dir ve tımarlı sipahilerin kendi mahkemelerinde hukuki konularda karar sahibi olma yetkileri yoktur. Aynı zamanda, tımarlı sipahiler vasallik bağlarıyla kayıtlı kılınmış değildirler ve her küçük birimin bir üstündekini efendi tanımasının Osmanlı sisteminde yeri yoktur.

GULAM SİSTEMİ

Osmanlılara özgü bir başka ve herhangi Batılı Avrupa feodal modelinden onları uzaklaştıran kurum da **gulam** sistemidir. **Gulam** hizmet görmesi için hükümdarın sarayında ve devlet yapısı içinde yüksek derecede eğitilmiş bir köledir. Müslüman hükümdarların hizmetindeki **gulamların** İslâm tarihinde önem kazanması Halife el-Mutasım'ın (833-842) zamanı kadar gerilere uzanır. Bir çok kurumlarında olduğu gibi Osmanlılar **gulam** uygulamasında da kendilerine Anadolu Selçuklularını örnek aldılar. Her ne kadar ilk Osmanlı hükümdarları kölelere sahip oldularsa da, gulamların sistematik eğitimi ve hizmete konuluşu yeniçeri birliklerinin gelişmesi ve **devşirme** usulünün yani bilindiği üzere Hıristiyan gençlerinin toplanmasının devreye sokulmasıyla vücut bulmuştur. Yeniçeriler Osmanlıların seçkin, iyi eğitilmiş, kalıcı piyade birlikleridir. Söylendiğine göre I. Murad'ın hükümdarlığı sırasında, şeriat hükümlerince ganimetin beşte biri olarak padişaha bırakılan tutsakların teşkilatlandırılmasıyla ortaya çıkmıştır. Ne var ki, savaş tutsakları ne düzenlilik ne de istenildiği gibi eğitilebilirlik bakımından köle elde etmenin kaynağı olamazdı. Bu meseleyi çözmek için Osmanlılar Hıristiyan tebaalarının erkek çocuklarını hizmetlerine alıp İslâm'a

döndürmek gibi parlak bir fikre sahip çıktılar. **Devşirme** diye bilinen bu düzenli toplama faaliyeti **gulam** sistemine Osmanlıların getirdikleri bir yenilikti, fakat bu yeniliğin başlangıç tarihi hâla bilinmemektedir. Bununla birlikte, Osmanlıların **devşirme** oğlanları eğittiklerinin belli olduğu zamanlar 1395'e kadar geriye gitmektedir.

DEVŞİRME

Gençler sadece sultanın otoritesine dayanılarak ve alışılmışın dışında bir vergi alımı tarzında, şeriat kanunlarına atfedilen herhangi bir hüküm olmaksızın toplanıyordu. Toplamanın ne miktarda ve hangi zaman diliminde yapılacağı yönetimin ihtiyaçlarına göre değişiyordu. Savaşta verilen ağır zayiat, seferberlik yıllarının uzun sürmesi daha çok veya daha sık toplamayı gerektirebilirdi. Alışılmışın dışında bir vergilendirme olması sebebiyle devşirme faaliyetinde aileler değil bütün bir köy veya köy öbeği özel "vergi-birimi" oluşturmak üzere muhatap alınırdı. Bu uygulama yükün daha eşitlikçi kılınması eğilimini gösterir. Alınan gençlerin sayısı genel olarak her kırk aileden bir ortalamasıyla tespit edilirdi. Gürbüz ve eğitilebilir uyrukların bulma kastıyla davranan Osmanlılar yalnızca sekizle onsekiz yaş arası bekâr köylü gençlerini alırlardı. (Onyedinci yüzyılda bu sınırlar onbeş yaşla yirmi yaş olarak belirdi). Başlangıçta oğlanlar sadece Balkanlardan alınırdı, ama sonradan, onaltıncı yüzyılda Anadolu'dan da genç devşirildi. Mamafih, erkek çocuklarının bazı kategorileri toplanmadan muaf tutuluyordu, bunların arasına ailenin tek oğlu, o yörenin ekonomisi için hayati öneme sahip bir meslek erbabı olanlar, yetimler ve bilinen davranış problemi olanlar

girerdi.

Onaltıncı yüzyılda bir **devşirme** yapılacağına karar verildiği zaman, görevli yeniçeriler toplamaya konu olan sancaklara yönelik bir padişah fermanıyla techiz edilirdi. Büyük kasabalara konarlar ve kadılar ve tımarlı sipahiler de dahil olmak üzere mahalli yetkililere haber iletecek tellalları köylülere gönderirlerdi. Babalara oğullarını muayeneye getirmeleri söylenir ve bunlara beraberinde vaftiz kayıtları bulunan bir rahip eşlik ederdi. Görevli yeniçeriler böylece gençleri gözden geçirirdi. Seçilen her erkek çocuğun adı, yaşı, ebeveyni, ikametgâhı ve eşkali çift nüsha olarak düzenlenen kayıtlara alınırdı. Seçilen oğlanlar 100 ilâ 150 kişilik gruplar halinde, özel giysiler kuşanmış halde kayıtların bir nüshası kendisine emanet edilen bir yeniçerinin muhafızlığı altında İstanbul'a gönderilirdi, diğer nüsha devşirmeyi yapan görevlide kalırdı. İstanbul'daki karargâhta, bütün gençler bir araya getirildikten sonra her iki nüsha karşılaştırılarak yolda gençlerin değiştirilip değiştirilmediğine emin olunurdu, çünkü herkesin bildiği gibi bazı babalar çocuklarını bir toplamanın dışında tutmak için geri satın almaya çalışırlardı. Daha sonraları, **devşirme** yoluyla şahsi menfaatler açık seçik belirince, başkaları oğullarını toplamanın içine dahil etmek için ödeme yapacaklardı.

Payitahtta kısa zamanda müslümanlaştırılan ve sünnet edilen oğlanlar yetenek belirlenebilmesi için bir dizi sınavdan geçirilirdi. Elemeler yapılırken ilm-i kıyafet (phrenology) yoluyla çocuğun zihin ve karakter özellikleri kadar dış görünüşüne de önem verilirdi. Devşirmelerin bedence en iyileri, belki onda biri, derhal eğitilmek üzere İstanbul ve Edirne saraylarına aktarılırdı. Bu oğlanlar İslâm dünyasında verilen en mü-

kemmel eğitime tâbi tutulurlar ve imparatorluğun en üst makamları için hazırlanırlardı. Fakat devşirmelerin büyük çoğunluğu Anadolu ve Rumeli'deki Türk çiftçilerin yanma verilir ve İslâm inancıyla içice yetiştirilirdi. Gelişmelerinin nereye vardığı düzenli olarak yoklanır ve hazırlık sona erdiği veya kendilerine ihtiyaç duyulduğu zaman İstanbul'a geri getirilir ve yeniçeri saflarına katılırlardı. Yeniçerilerin sayısı Fatih Sultan Mehmet hükümdarlığı sonlarına doğru 6000 iken, Kanuni'nin tahta geçtiği zamanda 8000 'e yaklaşmış ve 1566'da öldüğünde 12.000'e ulaşmıştı. 1609'da yeniçeri birlikleri 37.000'e kadar genişledi.

ÇIKMA

Saraya hasredilen az sayıda seçme genç, haremağalarının gözetimi altında sıkı ve sistematik bir eğitim programına tâbi tutulurdu. Onaltıncı yüzyılın başlarında Edirne'deki sarayda üçyüz civarında erkek çocuğu vardı. Eğitimlerindeki bu ilk adım iki yıldan sekiz yıla kadar devam ederdi ve bu başlangıç devresinin sonunda yeni bir elemeye tâbi tutulurlardı. En dikkate değer olanlar daha ileri seviyede eğitim için sultanın ikametgâhı İstanbul'daki Topkapı Sarayı'na sevkedilirdi. Terfi hakkı kazanmakta başarılı olamayanlar çoğu kez sultanın ücretli hassa süvari birliklerinde üst dereceden mevkilere tayin edilirler, Bab-ı Alî'nin **Sipahileri** olurlardı. Osmanlı **gulam** sisteminin tamamlayıcı parçası olan bu seçilme ve ilerlemeye **çıkma** yani "mezuniyet" denirdi. Onaltmcı yüzyılda **çıkma** her beş yılda bir veya iki kez ve onyedinci yüzyılda her yedi veya sekiz yılda bir yapılırdı. Alışıldığı üzere yeni sultanın tahta çıkışıyla bir **çıkma** da olurdu.

İÇ HİZMET (Enderun)

Topkapı Sarayının İç Hizmet bölümlerinde yeni terfi etmiş iç oğlanları gelecekteki mevkileri için hazırlanırdı. İç Hizmet (Enderun) sultanın şahsi hizmetlerine adanmış odalar ve bölümler demekti ve sultanın özel hayatının geçtiği çevre buydu. Başta gelen iki oda -belki "yüksek mektep" (college) daha uygun bir tabir olurdu- Enderun'un iç oğlanlarının bedeni eğitim gördükleri küçük oda ve büyük odaydı. Onaltıncı yüzyılın ilk yarısında eğitilen iç oğlanlarının sayısı 600'den 700'e değişirdi. Yeniçerilerin ve kapı sipahilerinin toplam sayısıyla karşılaştırıldığında -1527'de 12.000 ve 1609'da 58.000- Enderun'un (İç Hizmet'in) seçkinci (elitist) karakteri barizdir. İç Hizmetteki eğitim bu İslâm'a yeni dönenlere Üst İslâmî geleneği aktarırdı. Onlar Kur'an ve Kur'an'a bağımlı dinî bilgiler bakımından eğitilirlerdi. Arapça, Farsça, Türkçe, musiki, hüsn-i hat ve matematik öğrenirlerdi. Bedenî maharetler ihmal edilmeyerek süvariye gereken savaş hünerlerinde, okçulukta, güreşte ve şahsi silahlarını kullanma ustalığında talim görürlerdi. Bunlara ilâveten, her iç oğlanı minyatür ressamlığı ya da çiftçilik gibi profesyonel bir sanatkârlık edinirdi.

DIŞ HİZMET (Birun)

İlk iki odada geçen dört kadar yıldan sonra iç oğlanları tekrar bir ayıklama işlemine uğrarlardı. En yaraşır bulunanlar daha üstün odalara sultanın şahsına yakın hizmetlerde eğitilmek üzere kabul edilirlerdi. Sarayı terketmek zorunda bırakılanlara Kapıkulu Sipahileri çevresinde gidecek yer bulunurdu. Sarayı yüklü aylıklar bağlanarak terkederlerdi, zira iç oğlan-

ları eğitimleri devam ettiği müddetçe yaptıkları her aşamada artan maaşlar alırlardı. Sarayda kalabilenler ağalık mevkiine yükseltilirdi. **Gulam** sisteminin iki eş değer ilkesi kıdem ve ehliyet, onların terfilerinin temelini teşkil ederdi. Ağalar saray işlerini düzenler ve yönetirlerdi ve bu üst sırada yer alan ağalar sultana ulaşabilir, böylelikle devlet işlerini etkileme ihtiyarına sahip olurlardı. Ağalık seviyesine terfi etmeyen kıdemli iç oğlanlar Enderun'u Dış Hizmet'te Bîrûn'da yer almak üzere bırakırlardı. Adının da işaret ettiği gibi Dış Hizmet sultanın sarayı dışındaki işlerle ilgiliydi. Osmanlı devleti fetih anlayışına bağlı olduğundan, Dış Hizmet'i oluşturan bölümlerin askeri işleri içine aldığını farketmek şaşırtıcı değildir. Bu bölümler yeniçerileri, kapıkulu süvarilerini, topçuları, saray muhafızlarını, karargâh komutanlarını, cebecileri, avcıları, seyisleri ve kılıç yapanlar gibi zanaatkârları içine alırdı. Fatih Sultan Mehmet'in iktidarı kölelerinin teşkilâtına, yani uç beylerinin gücüne karşı denge unsuru olarak **gulam** sistemi aracılığıyla kurduğu kapıkullarının teşkilatına dayanıyordu. II. Mehmet bu teşkilatın yapısını hazırladı ve **Fatih Kanunnamesi** denilen yasayla da her mevkie yükselmenin sırasını tarif etti. Bu bölümlerin başındaki ağalara Rikâbdar ağa denirdi ve seferde sultanın yanında giderlerdi. Rikâbdar ağalar Bîrun'u bıraktıklarında onların eyalet valisi veya en azından sancakbeyi olacakları varsayılırdı. Daha küçük ağalar sancakbeyi yardımcısı yani subaşı olurlar ve yüksek gelir elde ederlerdi. Bu usulle **çıkma**, devletin başta gelen kurumları tımar ve **gulam** sistemlerini kaynaştırarak tamamlanmış bir bütün haline getirmeye yaramıştır. Tımarlar atlı birlikler için temel insan gücünü ve idare mekanizması için mahalli personel temin etmiştir.Bu sistem **Devşirme**

de **gulam**ların elde edilmesini sağladığı kadar önemli miktarda bir savaş gücü getirmiştir. Saraydan mezun olan **gulam**lar beylerbeyi, sancakbeyi ve subaşı olarak önderlik görevi yüklenirler; ve Enderun'da ve Bîrun'da görev alanlar da askeri ve saraya ait kuruluşlarda hizmet görürlerdi. 1453'te **gulam** sisteminin bir ürünü olan Mahmut Paşa, II. Mehmet'in vezir-i azamı mevkiine, dini kuruluşların ve daha önceleri hakları gaspedilmiş aristokratik müslüman ailelerin temsilcisi Çandarlı Halil'in yerini almak üzere tayin edildi. Bu zamandan onsekizinci yüzyıla kadar **gulamlar** imparatorlukta üstün idari hizmetleri denetimleri altında tuttular.

Kanui Sultan Süleyman'ın vezir-i azanı olarak görev yapan Lutfi Paşa'nın kariyeri **gulam** sisteminin nasıl işlediğini gösterecek örnektir. Lutfi, II. Bayazıt zamanında saraya girdi. Eğitiminin başlangıç döneminden sonra odalar vasıtasıyla hükümdarın hizmetine kadar yükseldi. I. Selim'in 1512'de tahta çıkışıyla İç Hizmeti, bir **zeamet**'le eşdeğer günde 50 akça ücreti olan seçkin muhafızlık birliğinde Dış Hizmet'te bulunmak üzere bıraktı. Bîrûn'da Kapı ağalığı da dahil olmak üzere çeşitli ağalıklarda bulunduktan sonra Anadolu'da Kastamonu sancakbeyi oldu. Nihayet Anadolu beylerbeyi oldu ve vezirlik rütbesine yükseldi. 1539'da gücünün doruğuna Süleyman'a vezir-i azam olarak ulaştı.

VEZİR-İ AZAM VE DİVAN

Vezir-i azam sultanın bütün devlet işlerinde vekiliydi. İlk padişahlar divanlarının toplantılarına şahsen başkanlık ederlerdi, fakat II. Mehmet hükümdar-

lığının sonlarında bu çetin zahmetten günden güne çekildi ve devlet işlerinin idaresini vezir-i azamına bıraktı. Bununla birlikte, Topkapı sarayının ikinci avlusundaki divan odasının duvarına açılmış kafesli bir penceresi vardı. Kafesin ardından tartışmaları dinleyebilir ve gerektiğinde müdahale edebilirdi. Sonra gelen sultanlar bu yoldan gitme eğilimi göstermişlerse de bazan divan toplantılarına başkanlık etmeyi ve böylece devlet işlerinin denetimini kendi ellerinde toplamayı tercih etmişlerdi. Saltanatın divan toplantıları onaltıncı yüzyıl sırasında cumartesi, pazar, pazartesi ve perşembe günleri yapılırdı. Pazar ve perşembe günleri kararlar padişahın tasdikine sunulurdu. Onyedinci yüzyılın ikinci yarısında vezir-i azamın çoğu işi resmi ikametgâhında toplanan özel divan toplatılarında yapılırdı.

Vezir-i azamın yönetimi altında padişahlık divanı yönetimin bütün işleriyle uğraşırdı. Divan-ı Humayun en yüksek yürütme memurları ve askeri görevlilerle çeşitli idari ve hukuki yetkililerden oluşmuştu. Bunlar arasında iki yardımcısıyla birlikte maliye işlerinin baş sorumlusu, Rumeli ve Anadolu'nun yargı işlerinin başkanı ve toplantı yerlerinden ötürü kubbealtı vezirleri diye anılan bir bölük vezir yer alıyordu. Bu terkib Osmanlı devlet işlerinin askeri (ki bunun içine hükümet eliyle idare de girer), hukuki ve mali yönlerini yansıtır. Divan-ı hümayuna katılan diğerleri şunlardır: Hükümet belgelerini inceleyen ve sultanın hükümdarlık mührünü onlara vuran (nişancı) ki böylece belgenin devlet kurallarına ve şeriata uygunluğunu tasdik etmiş olur; yeniçeri komutanı, kaptan-ı derya, devlet bürokrasisinin başı (reisülküttab). Divanda tartışılan konuların hepsinde son karar üstüne aldığı vekâlet sebebiyle sultana bir hesap verecek olan ve bü-

tün kararlara onun rızasını sağlamakla yükümlü vezir-i azama bırakılmıştır. Vezir-i azamın otoritesini temsil eden ona sultan tarafından emanet edilen mühürdür. Onun vazifeden alındığının işareti mührün geri alınması yani gücünün sona ermesidir.

BÜROKRASİ

Divanın çalışmasını yürütmek kararlar almaya ve devlet kayıtlarını tutmaya yarayan bir bürokratik yapının devamı demekti. Bu yüksek derecede merkezileşmiş imparatorlukta evrak tanzimi muazzam bir işti. Onaltıncı yüzyılda merkezi bürokrasi iki aslî kısımdan oluşuyordu, divan-ı hümayunun büroları ve mali idarenin büroları. Divanın altında merkezi idarenin üç bürosu (kalem) yer alırdı. Birincisi maliye dışındaki bütün emirnamelerin, fermanların ve nizamnamelerin yazılması, neşredilmesi, dosyalanmasıyla uğraşırdı. Bunlara anlaşmalar ve kapitülasyonlar gibi dış işlerini ilgilendiren belgeler de dahildi. (Avrupa hükümetlerinde bu kalemi hazine-i evrak (chancery) karşılar) Divanın diğer iki kalemi personelle uğraşırdı. Vezirlerin,kadıların ve valiler, sancak beyleri gibi eyalet memurlarının tayin kayıtlarını tutardı. Aynı zamanda tımarların tahsisiyle ilgili herşeyi kaydederlerdi. Gerçekte, yönetimin askeri, bürokratik ve dini işleriyle ilgili her üç bölümündeki makamlara yapılan bütün tayinler bu iki kalemden geçerdi. Merkezi idarenin baş memuru onyedinci yüzyılın sonları ve onsekizinci yüzyılda dış işleriyle en çok ilgilenen memur durumuna gelen **reisülküttab** "kâtiblerin başı" idi. Bu memuriyet ondokuzuncu yüzyılda Hariciye Nezareti adını alacaktı.

Sefer zamanında hem merkezi bürokrasinin hem

de maliyenin bir çok adamı savaş içinde gereken evrakı hazırlayabilmek için orduya muharebe meydanına kadar refakat ederdi. Böyle zamanlarda payitahttaki kalem işlerine nezaret eden asli memurlara vekiller tayin edilirdi. Bu uygulama padişahların seferlere şahsen katılmaktan genellikle geri durdukları onaltıncı yüzyıl ortalarından sonra başkomutan rolünü üstlenen vezir-i azamın durumu itibariyle bilhassa önemliydi.

Gulam sisteminden farklı olarak, Süleyman'ın hükümdarlığından itibaren bürokrasi hemen hemen tamamiyle müslüman ana-babadan doğan adamlardan oluşmuştu. Kalem erbabının her geçen süre bürokratların oğulları ve yakınlarından meydana geldiği görüldü. Bunlar kalemlerde kalıcı baş kâtipler tarafından Avrupa'daki lonca teşkilâtına benzer bir sistemle usta-çırak ilişkisi içinde yetiştirilirlerdi. Çıraklara on yaşını geçtikten sonra işleri öğretilmeye başlanırdı. Öğretilenler arasında resmi yazışmalarda kullanılan çeşitli yazı biçimleri, çeşitli devlet belgelerinin hazırlanış biçimleri ve katiplik mesleğinde başarılı olmak için gerekli diğer uzmanlık unsurları yer alırdı. Çıraklar sabahları mesleki eğitimlerini görür, öğleden sonraları çıraklar ve katipler İstanbul'un büyük camilerinde geleneksel İslâm eğitimlerini tamamlamak, bir İslâm çelebisi olma amacına ulaşmak için derslere devam ederlerdi. Kalemlerde çeşitli seviyede çıraklar, kâtipler ve kalıcı, yahut eğitimi bitmiş katipler hepsi kalem şefinin emrinde bulunurdu. Hacegân diye bilinen büro şefleri Osmanlı bürokrasisinin geniş üst dereceli halkasını oluştururlardı. Hacegân seviyesi altında kâtipler özel yeteneklerini gösterme veya mesleklerinde ilerlemelerine yardım edecek bir koruyucu imkânına kavuşmadıkları taktirde bütün mesleki ha-

yatlarını bir tek kalemde harcama eğilimindeydiler. Oysa bir **hacegân** çoğu zaman bir kalemin başında bir ya da iki yıl hizmet görür ve sonra bir başka kalemi yönetmek üzere yer değiştirirdi. Bürokratik sınıfın bu mesleki eğitim sisteminin kökleri İran devlet geleneğinde bulunuyordu. Başlangıçtaki İslâmî uygulamalardan kaynaklanan diğer kurumlarda olduğu gibi, Osmanlılar bürokrasiyi de mükemmelleştirip yeni boyutlarda geliştirmişlerdi.

ADALET

Divan-ı Hümayun'un bir başka temel özelliği, onun adalet tevziindeki rolüdür. Yakın Doğu'nun hükümran devletlerinin hem İslâm öncesi hem de İslâmî dönemde ana geleneksel işlevlerinden biri adaletin ülkede baştanbaşa hüküm sürdüğü güvencesini sağlamaktı. Hükümdarın herhangi bir memuru tarafından zulüm yapılıp yapılmadığını nazarî olarak gözleyebildiği yüksek bir yapı, "adalet kulesi" bu görevin timsaliydi. Sultanın tutuklanan, cezalandırılan, hataları düzeltilen kulları sözkonusuydu. Osmanlı uygulaması bu eski hükümranlık anlayışına padişahların bağlı kaldıklarını gösterdi. Bu uygulamalar arasında Topkapı sarayında bir "adalet kulesi" inşa etmek, padişahların eteğini öpmeyi başaran istida sahiplerinin isteklerini yerine getirmek, şikâyetleri dinlemek üzere olağan üstü heyetler teşkil etmek ve tabiatiyle, kendilerine verilen yetkiyi kötüye kullanan memurların sebep oldukları şikâyetleri gidermek üzere divan-ı hümayunun devreye girmesi yer alıyordu. Adalet, sultan adına vezir-azam tarafından tevzi ediliyordu. Şeriata taalluk eden hususlarda Rumeli ve Anadolu baş kadılarının fetvası alınıyordu. Baş kadılar bilinen dinî

düzen içinde ulemaya başkanlık ederdi. Onaltıncı yüzyılda, nedense, baş kadılar köken itibariyle ulema silsile-i meratibinin dışında bulunan bir görevli olan şeyhülislâm tarafından ikinci plana itildi. Şeyhülislâmın ilmiyye sınıfına "yabancı" olan konumunun şer'i kararlarına nesnellik getireceği hesaba katıldı. Onun gerçekten günlük resmî hayatın üstünde bağımsız bir yargı mercii, bir çeşit yüksek mahkeme olarak iş göreceği varsayıldı. Şeyhülislâm, kadıları ve bütün imparatorluktaki dini eğitim kurmlarının yönetici üyelerini tayin etmek yetkisiyle yavaş yavaş ulema teşkilatını denetleme noktasına ulaştı. Gerçek iktidarının artmasına rağmen şeyhülislâmın divan-ı hümayunda resmî bir yeri yoktu. Sadece olağan üstü şartlar altında divan toplatılarına davet üzere katılırdı. Kanuni Sultan Süleyman döneminin muktedir şeyhülislâmı Ebusuud'un meslek hayatı bir şeyhülislâmın hangi kalıplar içinde görevini yerine getirdiğini örneklendirebilir. Ebusuud 1490'da doğdu ve cami mektebinde eğitildi. Tahsilini tamamlaması üzerine İstanbul'da Fatih medresesine hoca oldu ve bunun sonucu olarak ders vermeye başladı. Bu medrese bugün ABD'deki Ivy League'in Osmanlı devletindeki mütekabilidir. (Yani eğitimi köklü bir geleneğe dayanır, yüklüdür ve toplumda üstün tutulan ünü vardır.çev.) 1533'de kadı olup Bursa ve İstanbul'da görev yapmıştır. 1537 itibariyle Rumeli baş kadısıdır ve 1545'de şeyhülislâm tayin edilmiştir. Bu mevkii 1574'de ölümüne kadar elinde tutmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun buraya kadar tasvir ettiğimiz temel kurum ve teşkilatları Nasireddin Tusi tarafından ideal İslâm toplumu olarak öne sürülen modele yaklaşmıştır. Osmanlı devletinin askeri, idari ve dini işleyişini sağlayan ve toplumun imtiyazlı üye-

lerinden oluşmuş askeri sınıf, Tusi'nin ifade ettiği iki sınıfa Ehl-i Seyf ve Ehl-i Kalem'e tekabül eder. Reaya onun anlayışındaki son iki sınıfı içine alır, ticaretle uğraşanlar ve toprakta çalışanlar. Osmanlıların yükselişinden Kanuni Sultan Süleyman'ın hükümdarlığına kadar geçen iki yüzyıl içinde Osmanlı toplumu daha dolambaçlı ve girift hale geldikte iki hayatî değişme vuku buldu.

Bu değişmelerin ilki askeri sınıfın müslümanlaştırılması yoluyla oldu. Hıristiyan tımar sahiplerinin ortadan kalkmasıyla askeri sınıfa mensubiyetin zaruri şartı bu kişilerin İslâm inancına sahip olduklarını belirtmeleriydi. Tımar sahipleri, bürokratlar, ulema ve kapıkulları ister doğum, ister ihtida yoluyla olsun müslümandılar. Bu yollardan ne biri ne öteki hakiki imana varan yol olarak bir diğerine tercih edilmemişti.

Oysa reaya hem müslümanlardan hem de gayri müslimlerden müteşekkildi. Her ikisi arasındaki ana ayrım Müslim reaya'mn kişi başına vergiyi (cizye) ödemeyişiydi. Bir başka fark reayanın milletler olarak bilinen hukuken tanınmış dini topluluklar olarak teşkilatlanmış olmasıdır. Orta Doğu'da modern çağ öncesinde, ulus-devlet ortaya çıkmadan önce şahsi kimlik dinle ve hatta mezheple dile getirilirdi. Başlıca milletler, Grek hıristiyanları, Ermeni hıristiyanları ve Yahudilerdi. Her milletin dini önderlerinin yönetimi altında kendi teşkilâtı vardı. Her millete mensup ferdin merkezi yönetimle bağlantısı kendi milleti vasıtasıyla kurulurdu. Ferdler milletleri karşısında bir çok bakımdan olduğu gibi vergi tahsisi ve toplanması, topluluk eğitimi ve topluluk içi hukuki işlerde, bilhassa evlenme, boşanma ve miras gibi şahsi durumu ilgilen-

diren muameleler bakımından sorumlu idiler. Müslümanlar bir millet değildi, ama daha ziyade kendilerini ümmet-i Muhammed kabul ederlerdi. Üstlük astlık bakımından toplum düzenini ele aldığımızda Müslim **reaya**'nın her ne kadar siyasi, sosyal veya mali bakımdan **askeri** sınıfa mensub müslümanlar gibi iyi durumda olmadıkları sarahaten belli ise de, onlar kendilerini sultanla ve Osmanlı davasının kâfirlerle olan mücadeledeki başarısıyla özdeşleştirdikleri için gayri müslim komşuları karşısında bir üstünlük hissi taşırlardı.

SADIK OSMANLILAR

İkinci değişme **askeri** sınıf içinde vuku bulan farklılaşma ve tabakalaşmanın ikili sürecidir. Süleyman'ın hükümdarlığına kadar **askeri** sınıf padişaha sarahaten tarif edilmiş meslekler içinde hizmet eden adamlardan oluşmuştu -ordu, bürokrasi ve din. Bürokratik ve dinî meslekler Tusi'nin ilk toplumsal sınıfına tekabül eder, Ehl-i kalem. Tusi kâtipleri, kadıları ve hocaları bir tek sınıf içinde topladı. Osmanlı-öncesi İslâm toplumlarında ve hatta Osmanlı'nın başlangıç dönemlerinde kâtipler ve ulema arasındaki fark kesinlikle çizilmiş değildi. Bu ilk dönemde devlete hem kâtipleri hem de din görevlileriyle katkıda bulunan ulemayı farklılaşmamış bir grup olarak gözönüne almak anlaşılır bir şey i. Ancak, bu resmi mevkilerin tabiatı gereği daha uzmanlaşmış ve girift hale gelmesiyle ayrı ayrı meslekler gelişti. Buna bağlı olarak kendi eğitim sistemlerini ve insangücü kaynaklarını oluşturdular. Bu kaynakların günden güne hali hazırda bu mesleği icra etmekte olan aileler olmaları eğilimini ortaya çıkardı. Oğullar hızla babalarının izinden gitti.

Böylece şu atasözündeki değere inanan toplumun taktirlerine talip oldular: "Babasına benzeyen oğul adaletsizlik yapmaz". Bu eğilim her üç meslek için de gerçekti. En çok din görevlilerinde dikkat çekiciydi, sadece hafifçe azalmış bir halde bürokraside yürürlükteydi ve Kanuni çağının sonlarına doğru orduda da görülür olmuştu. Ordu için, bu eğilim **gulam** sisteminin asli tabiatına ciddi bir tehdit teşkil ediyordu. **Devşirme** ve saray eğitim girişimi insanları padişahların hizmetine hazırlamak üzere tasarlanmış ve sultanın emrinde olma davasının üstünde hiç bir şey tanımamak esas alınmıştı. Orduda üst dereceli memurların kendi oğulları için bazı mevkilerde şufa hakkı tanımaları devletin temel direklerinden birini ailenin sultandan daha önemli kılınması suretiyle ciddi biçimde sarsmak demekti.

Askeri sınıf içinde yürürlüğe sokulan bu süreçler nihaî olarak bu yönetici sınıfı iki parçaya böldü. Bölünme çizgisinin uzandığı yer eğitim alanıydı. Mesleki uzmanlaşma ve seçilmiş meslekte başarılı olmak için gerekli eğitim, geniş **askeri** sınıf içinde, mensupları gerçek, yani sadık Osmanlı adını taşımaya lâyık bir seçkin zümre ortaya çıkarmak üzere birleştirildi. Burada "Osmanlı" tabiri yalnızca hanedana ilişkin değil, ama aynı zamanda kültürel bir anlama sahiptir. Osmanlılar **askeri** sınıf içinde küçük bir azınlıktır, zira, Osmanlı olmak için bir kimse üç şartı yerine getirmelidir: Devlete Hizmet edeceksin, dine hizmet edeceksin; ve "Osmanlı âdâbını bileceksin". Devlete hizmet demek **askeri** sınıf ile bağdaşık imtiyazlı durumun sağladığı mevkide hükümet için çalışmak demekti. Dine hizmet sadece bir müslüman olmak anlamındaydı. "Osmanlı Âdâbını bilmek" Üst İslâmî kül-

türel geleneğe tamamen vâkıf olmayı kuşatıyordu. Bunun içine Osmanlıcayı* pürüzsüz ve ehliyetle kullanabilmek ve halk içinde bu dilin taşıyıcılığını yaptığı itibarî davranışlara ve adetlere uyan tatbikatı yapmak giriyordu.

SOSYAL HAREKETLİLİK

Osmanlı toplumunda sınıf engelleri aşılamaz değildi ve gerçek Osmanlı olmaya meyledenler için bir çok kanal açıktı. **Askeri** statüsünün altında bir gayri müslim olarak doğmuş kimse için Osmanlı statüsüne giden yol önce müslüman olmayı icab ettirir ve sonra eğitim ve üç meslekten biri yoluyla **reaya**'dan **askeri**'ye yukarı doğru hareketi gerektirir. Bu **devşirme** tarafından en basit olarak gerçekleştirilecek hedeftir. **Devşirme**'de toplanan erkek çocuk bir müslüman olur ve sarayda hizmet için seçilecek kadar talihi varsa nihayette Osmanlı seçkin zümresinde iyi yeri olan askeri hiyerarşide bir mevkii elde ederdi. Böyle bir çocuk en azından bir yeniçeri olur ve böylelikle **askeri** sınıftan biri olurdu. Müslüman ana babadan **reaya** içinde doğmuş olan çocuklar bakımından mesele hem daha basit hem de daha çetindi. Bu çocuk dinî bölünmenin zaten uygun tarafındaydı ve bütün yapacağı yükselmekten ibaretti.Hernedense, yükselmek müs-

* Metnin orijinalinde " Türkçe "(Turkish Language) denilmekte ve bunun için Arapça ve Farsça bilgisininin de gerekli olduğu eklenmektedir. "Osmanlıca" kelimesini İngiliz dilinde ifade edebilmenin bir başka yolu yok sanırım. (çev.)

lüman için müstak bel **devşirme** adayı için olduğu kadar kolay değildi. Müslüman gençlik için yukarı doğru tırmanmak genellikle bir Osmanlı hâmiyi elverişli eğitimi mümkün kılacak kadar erken bulmayı icab ettiriyordu. **Askeri** sınıfa giriş, basitçe, liyakat göterdiği taktirde bir tımar ihsanıyla mükâfatlandırılma ümidiyle sefere katılmak suretiyle başarılabilirdi. Osmanlı seçkin zümresinde zaten yer tutmuş adamların oğulları olarak doğanlar açıkça öndeki yerleri kapmışlardı. Babaları onların eğitimine göz kulak olacak ve evlatlarının Osmanlı makamlarına konması için gerekli bağlantıları kuracaktı. Genel olarak, **askeri** sınıftaki adamların oğulları peşinen **askeri** konuma sahipti. Osmanlı konumunu elde etmek için onların bütün yapacağı eğitim engelini aşmaktan ibaretti. Bariz olarak görünen odur ki Osmanlı seçkin zümresi boşaları yerleri esas itibariyle kendi saflarından doldurmuştur. Bu âdetin, Kanuni sonrası Osmanlı tarihini izah etmek için dikkate değer işaretler sunduğu söylenebilir.

Bölüm III

SÜLEYMAN-SONRASI ÇAĞ

Dünyadaki öncü İslâm gücü olmanın ağır sorumlukları, sahip oldukları gazi idealizmi geleneğiyle birleşmiş halde Osmanlıların Kanuni sonrası çağdaki hareketlerine de yön vermeye devam etti. Bununla birlikte, imparatorluğu sıkıntıya sokan bazı bölgeler ve Osmanlı çabalarını sonuçlandıran başarıların derecesi bakımından bir kaç önemli fark belirmiştir. Rusya, Kuzey Afrika ve Akdeniz gittikçe artarak Osmanlı ilgi alanlarının odak noktaları haline geldi ve başarılar zaman geçtikçe daha pahalıya mal olmaya ve nihayet başarı sayılamaz duruma gelmeye başladı. Yeni toprakların fethedileceği beklentisine ayarlanmış, fethe bağlanmış ve fetih için teşkilatlanmış bir siyaset ve toplum için başarısızlık, çok geniş yerlere uzanmaya ve nihayet tahrib edici sonuçlara varmaya açıktı. 1603'te Osmanlı İmparatorluğu İngiliz tarihçi Richard Knolles tarafından "dünyanın günümüzdeki dehşeti" olarak tavsif edilmişti; ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında imparatorluk Rus Çarı II. Nikola'nın ifadesiyle, "Avrupa'nın hasta adamı" haline gelmişti.

MOSKOF TEHDİDİ

1530'da Osmanlılar Rus devleti tarafından tehdit edildiklerini ilk farkettiklerinde ortada Çar'ı imparatorluğun sağlık durumu hakkında teşhis koymaya sevkedecek hiç bir emare yoktu. Bu tarihe kadar Osmanlı devleti ile Moskova Büyük Dükalığı arasındaki ilişkiler dostaneydi. 1475'te Kırım üzerine Osmanlı himayesinin dayatılması Osmanlı -Moskof ilişkilerini düşmanca etkilemedi ve 1492'de Ruslar'a Osmanlı bölgelerinde serbest ticaret imtiyazı bağışlandı. Mamafih, Osmanlı şüpheleri, 1530'da Rusların etkilerini bütün Volga nehri havzasına yayma fırsatı aradıklarında, arttı. Bu şüpheler kısa zamanda haklılık kazandı. Kanuni Süleyman'ın Osmanlı hakimiyetini doğu Karadeniz'deki Boğdan topraklarına doğru yaymakla uğraştığı sırada Moskofların IV. İvan'ı (1533-1584) Volga bölgesinde zayıflayan Tatar hanlığının direnen güçlerine karşı hareket geçmişti. İvan 1552'de Kazan'ın ve 1556'da Astragan'ın denetimini üzerine aldı. Rus saldırıları Astragan'dan geçen hac trafiğini ve kazançlı kuzey ticaret yollarını taciz etti ve Türkistan'ın Buhara ve Semerkand'daki müslüman yöneticileri olduğu kadar yörenin müslüman halkı, İslâmın savunucusu, Osmanlı sultanına baskıcı saldırgan karşısında kendilerine yardım etmesi için dilekte bulundular.

İstanbul'da divan-ı hümayunda bu ricalara imparatorluğun nasıl cevap vereceği görüşüldü. Kırım Hanı Devlet Giray, doğrudan Moskova'ya ani bir saldırı yapılmasını tavsiye etti. Onun teklifleri cüretkâr olsa bile imkânsız değildi, zira Kırım Tatarları Moskova'yı geçmişte yağmalamışlardı. Tatar'ın görüşleri, onların Osmanlı savaş gücü içinde esaslı bir unsur olmaları

yüzünden, divan-ı hümayunda dikkate alındı. Ama bu sırada, Vezir-i azam Sokullu tarafından desteklenen bir karşı teklif tartışmayı kazandı. Benimsenen plan Don ve Volga nehirlerini birbirine bağlayan bir kanal inşa ederek Astragan'a bir darbe indirmeyi öngörüyordu, böylece Karadeniz'den Hazar Denizi'ne bir su yolu ortaya çıkarılacaktı. Başarılı olursa, bu muhteris tasarı yalnızca Rusları Volga havzası berisine hapsetmiş olmayacak, aynı zamanda Osmanlıları Gürcistan ve Kafkasya'ya hakim kılarak İran'ın da tehdit edilmesine imkân verecekti.

Her ne kadar stratejik bakımdan akla yatkın olsa da kanal projesi lojistik ve taktik bir kâbus haline girmekte gecikmedi. Üç bini Tatarlardan ve altı bini işçilerden oluşan onbin kişilik savaşçı keşif gücü 1569 haziranında Kırım'dan yola çıktı. Kanalın kazılmasına ağustos sonlarında Perevolok'ta Don nehrinin Volga'ya en çok yaklaştığı noktada başlandı, ama bırakılmak zorunda kalındı. O zaman Osmanlı komutanı kış bastırmadan Astragan'a hücum kararı verdi. Bu tasarı da başarısızlığa uğradı ve maneviyatı yıpranmış Osmanlılar Azov'a çekildiler. Kış birliklerden ağır bir baç aldı ve bir çok malzeme, toplar da dahil, geride bırakılmak zorunda kalındı. Osmanlılar Ruslara karşı kuzeyin şartları altında başarılı savaşlar yürütemeyeceklerini, kuzey ikliminin kendilerine hiç misafirperverlik göstermediği bu durumda Rus faaliyetlerinin şimdiye kadar ki dayanağının kuzey iklimi olduğunu açıkca anladılar. Osmanlı padişahları Ruslara direnme yükünü Kırım hanının sırtına yıkıp kuzeyden yüz çevirdiler ve Akdeniz ve Kuzey Afrika üzerinde yoğunlaştılar.

KUZEY AFRİKA'DAKİ ÇATIŞMA

1530'da moskof tehditinin ilk ortaya çıkışıyla aynı zamanda, Kuzey Afrika'ya Osmanlıların nüfuz ediş-leri ciddi olarak başladı. 1517'de Mısır'ı fethettikten sonra Osmanlılar gözlerini batı yönüne çevirdiler. Kuzey Afrika limanlarındaki Hıristiyanlara karşı faaliyet gösteren bağımsız müslüman korsanlara lojistik destek sağladılar. Bu deniz gazilerinin başta geleni Hayr ed-Din Barbarossa idi. V. Charles yönetiminde Hapsburg hanedanı dikkatini Merkezî Avrupa'dan Akdeniz'e kaydırınca, bunu Sultan Süleyman kendi donanmasına çeki düzen vererek cevapladı. Barbaros Hayrettin'i 1534'te Kaptan-ı Deryalığa tayin etti. Buna karşılık Barbaros daha önce bağımsız kalan müslüman korsanları Osmanlı himayesi altında topladı. Kuzey Afrika ve batı Akdeniz hıristiyan ve müslümanların hakimiyet için yarıştıkları sınır bölgeleri haline geldi, tıpkı karada Osmanlı ve Hapsburg İmparatorluk sınırlarının yarışma alanı olduğu gibi Hapsburglar müslüman düşmanlarıyla dişe diş bir deniz mücadelesine kilitlenmiş halde Sicilya'dan Tunus'a uzanan bir savunma hattı kurdular, buna Tunus ve Trablusgarb'daki kaleler dahildi. Osmanlılar 1551'de Trablusgarb'ı alarak ve 1560'ta büyük bir Hapsburg filosunu yenilgiye uğratarak bu hatta gedikler açtı. Kanuni Süleyman'ın Akdeniz'deki son çabası ölümünden bir yıl önce 1565'te başarısız Malta kuşatmasıydı. Halefi II. Selim'in yönetimi altında itibar kazanan savaş yanlısı fırka batı Akdeniz'de ilerleyici bir siyaseti destekledi. Cezayir'e tayin edilen vali, Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa'nın himayesi altındaydı. Bu vali ve mer-

kezi hükümet Gırnata'da patlak veren Morisco* isyanıyla ve Hollanda'daki protestan ayaklanmasıyla canlı bir dikkatle ilgileniyordu.

Hapsburgların İspanya'daki Morisco'larla ve Hollanda'daki protestanlarla başlarının dertte oluşu hususunda Osmanlıların sahip oldukları uyanıklık İstanbul'dakilerin Avrupa siyasi işleri hakkında ne kadar iyi haberleri olduğunun delilidir. Böyle haberler çeşitli kaynaklardan sızdırılıyordu. Bunlar arasında İstanbul'da oturan yabancı elçiler, imparatorluğa sığınan dönekler, yabancı tacir ve seyyahlar, İspanya sözkonusu olunca da doğrudan Morisco'ların kendileri yer alıyordu. Osmanlıların böyle dini meselelerle olan ilgileri siyasetlerinin göze çarpan devamlılığının işaretidir. Önceleri Merkezi Avrupa'da Lutherciler ve Kalvinistleri desteklemişlerdi, şimdi sıra Morisco'lar ve Felemenk protestanlarmdaydı. Bu desteğin ardında Hıristiyan dinî muhalifler arasından siyasî müttefikler bulma ümidi yatmaktaydı.

II. Selim Gırnata'daki dindaşlarına güzel sözler yolladı, ama işe yarar herhangi bir askeri destek sağlayabileceği yoktu, çünkü gözleri daha yakında bulunan ve İspanya'da herhangi bir hayali yeniden fetih hareketinden çok daha çabuk gerçekleştiriklebilecek iki hedefe dikilmişti. Bu hedefler Kıbrıs adası ve Tunus şehriydi. 1570 şubatında Tunus Osmanlı kuvvetlerinin eline geçti ve sonra dikkat Kıbrıs üzerinde yoğunlaştı. 1489'dan beri Venediklerin elinde bulunan Kıbrıs Osmanlıların Mısırla iletişim hatlarına karşı faaliyetlerde bulunan Hıristiyan korsanlarına yataklık ediyordu. Korsanlar aynı zamanda doğu Akdeniz-

*Morisco: İspanya'da Faslıların soyundan gelen ve/veya Endülüs müslümanlarının kalıntıları.

den geçen hacıların güvenliğini tehlikeye sokuyordu. Selim 1570 haziranında Kıbrıs üzerine saldırıya geçti; eylülde Nicosia ve ertesi yılın ağustosunda Famagusta düştü. Hapsburglar Granata'daki iç isyanla uğraştıkları ve Hollanda'daki ayaklanma yüzünden taciz oldukları için adayı kurtarmaya çalışan müttefik hıristiyan donanmasına katkıda bulunamamışlardı.

1570 sonbaharında Avusturyalı Don Juan, Moriscoları yendi ve Hapsburglar bir kez daha Akdeniz'de büyüyen Osmanlı tehditine karşı duracak serbestiyi buldular. Papa Osmanlı ilerlemesine direnmek üzere toplanan (esas olarak İspanya, Venedik ve Cenova'lı) birleşik hıristiyan donanmasının başına Don Juan'ı getirdi. 7 Ekim 1571'de, büyük bir deniz muharebesi Avrupa tarihindeki en son büyük kadırga filoları çatışması Grek kasabası Lepanto'da cereyan etti. Sonuç hıristiyanlar için parlak bir zaferdi. Bütün hıristiyan âlemi sevinç duydu. Batılı tarihçiler o zamandan itibaren Lepanto (İnebahtı) savaşını Akdeniz tarihinde hayati bir dönüm noktası saydılar, çünkü şimdi hıristiyanlar Osmanlıların yenilmezliği örtüsünü kaldırdıklarını hissettiler. Oysa Osmanlılar bir deniz gücü olarak yıkılmış değillerdi. II. Selim imparatorluğun eldeki bütün imkânlarını, bilhassa Cezayirli zanaatkâr ve denizcileri harekete geçirerek donanmayı tekrar inşa ettirdi. 1573'de Venedikliler, Kıbrıs'ı geri almak için yelken açtıklarında karşılarında güçlü bir yeni Osmanlı donanması görünce şaşırıp geri çekildiler. Savaş yüzünden fakirleşen Venedik, barış istedi ve aynı yıl iki devlet arasında Osmanlıların Kıbrıs'ı fethini tanıyan bir anlaşma imzalandı.

Ticari işlerle Venedik'ten daha az ilgili olan ve haçlı hırsına kendini daha çok kaptırmış olan İspanya Kuzey Afrika'da Osmanlılara tekrar meydan okudu.

Don Juan 1573'de Tunus'u geri aldı, ama bir sonraki yıl Osmanlılar şehri yeniden muhasara altına aldılar. Kazanılan zafer İslâm âlemine Osmanlıların gazi olarak görünüşlerini tekrar parlak kılmak çabasıyla duyuruldu. Bu görünüş Lepanto (İnebahtı) yenilgisiyle karartılmıştı. Osmanlılar sancak idari yapısını ve tımar sistemini Kuzey Afrika'nın çoğu yerine yayarak batıya doğru genişlemeye devam ettiler. Bu yayılmacı siyaset II. Selim'in yerine geçen III. Murad (1574-1595) tarafından hızlandırıldı. Yerli müslüman hanedanla işbirliği Osmanlıların Fas'ı etkileri altına almalarını hızlandırdı. 1576'da Osmanlıların memuru Fez'deki sultanı devirdi. Bu zaferle birlikte Murad adına Cuma hutbesi okundu ve para basıldı. İslâm dünyasında hakimiyetin iki geleneksel işareti bunlardı.

Fas'taki Osmanlı başarısı Portekiz'de korkular uyandırdı. Şimdi Osmanlıları İberik yarımadasından yalnızca Cebelitarık boğazı ayırıyordu. İspanya kralı II. Philip mali sıkıntılar içinde olduğundan Osmanlılarla anlaşmak ve böylece İngiltere'ye karşı planlarını uygulamakta serbest kalmak istiyordu. III. Murad nihaî anlaşmayı erteledi. Eğer İberya'da karaya çıktığı bir nokta ele geçirebilirse pazarlıkta daha güçlü bir konum kazanmayı ümid ediyordu. Portekizli Don Sebastian bu yüzden hıristiyanların Osmanlı düşmanı öfkesinin yükünü üzerine aldı. Mesele 4 Ağustos 1578'de Alcazar savaş meydanında çözüldü. Bu, Fas üzerinde hak iddia eden üç adamın, Osmanlıların desteklediği sultan, tahtını kaybetmiş sultan ve Don Sebastian'ın ölümüyle sonuçlanan pahalı bir çatışma oldu. Bu yenilginin ardından II. Philip Fas'ın işleriyle kendi düzeninin altüst olmasını kabul etmeyerek alanı Osmanlı etkisine bıraktı. Ağustos 1580'de bu gerçeğin tanındığını gösteren bir barış anlaşması Philip ve

Osmanlılar arasında imzalandı.

Geçmişin muhasebesinde, Alcazar savaşı ve 1580 barışının Osmanlılar ve Hapsburglar arasındaki ilişkiler bakımından önemli bir sabitleşme noktası sağladığını görürüz. Daha geniş ele alındığında aynı şey batı Akdeniz'de müslüman ve hıristiyan ilişkileri için geçerlidir. 1580'den sonra Fas iki rakip medeniyet arasında tampon bölge haline geldi. Kuzey Afrika müslüman kaldı ve Cebelitarık boğazıyla korunan İberik yarmadası, 1607'de Moriscoların nihai sürgünüyle iç isyandan kurtulmuş ve Osmanlı istila tehdidinden salim bir vaziyette hıristiyan kaldı. Şimdi II. Philip İngiltere ve Portekiz maceralarına atılma serbestisine erdi ve Osmanlılar Doğu'da daha acil işlerine döndüler.

DOĞU'DAKİ ÇATIŞMA

Osmanlılar uzun zaman doğu kanatlarında beliren bir güçlü devletin gelişmesine muhalefet ettiler. Bu kanadın savunulması için I. Bayazıd Timur'la çatıştı, Fatih Mehmet Uzun Hasan'ı tasfiye etti, I. Selim ve Kanuni Safevilere karşı büyük seferler düzenlediler. Safeviler sözkonusu olduğunda tehlike iki katlıydı, siyasi ve dinî. Safeviler hem cenkci bir devletti, hem de rafızî bir Şii mezhebindendiler. İran'dan çıkıp Doğu Anadolu'nun göçebe ve köylülerine yönelen dinî propaganda Osmanlı hakimiyetini muhalif unsurlar nazarında kemiriyordu. Bu propaganda şahın görevli memurları tarafından yaygınlaştırılıyor ve bunlar Şiilik davasını desteklemek üzere mali katkıları da kabul ediyorlardı. Sosyal, ekonomik ve politik meselerin çoğu zaman dini meseleler kılığına bürünmeleri ve dinin ifadeleri kullanılarak savaşılması İslâm toplumunun vasıflarındandır. Şeyhülislâm tara-

fından Safevilere karşı çıkarılan fetvalar husumetin duygusal yükünü kitabına uydurmak ve bir başka İslâm devletine karşı savaş açmayı haklılaştırmak içindir. Aşağıdaki örnek tipiktir:

Eğer İran'da Şah İsmail'in oğulları yönetiminde yaşıyan Acem ayrılıkçıları (Allah onları terketsin) Ebubekir, Ömer ve Osman'ı raşid halife sayanları kâfir kabul ediyorsa ve kendileri Ali'den sonra gelenleri (Allah onlardan razı olsun) asalet sahibi sayıyorlarsa ... ve eğer onları (ilk üç halifeyi) mürted ve iftiracı kabul ediyor ve açıkça onlara küfr isnad ediyor ve bühtanda bulunuyorlarken kendilerini mümin biliyorlar ve ehli sünnet müslümanlarm öldürülmesinin şer'an caiz olduğuna inanıyorlarsa ... bu kafirlerin ve böyle şeylere inananların yaşadıkları yer Dar-ül Harb midir?

Açıktır ki, bu küfürname sadece olumlu cevaba elverişlidir: "Evet, orası Dar-ül Harb'tir ve onlar inkârcı sayılır".

İran'a sefer etmek Osmanlı ordusu için, dini haklılaştırma sağlansa bile, zor işti. İstanbul'dan İran'a yolculuk ayları aldı. Yollar tehlikeliydi ve yol boyunca bir çok insan öldü. Orduya elverişli levazım ve stratejik mekân temini bakımından Osmanlı teşkilatlanma yeteneği son sınırlarına kadar zorlandı ve kaçınılmaz olarak kopan bağlantılar bir çok güçlüğe sebep oldu. Osmanlılar İran içinde de daha büyük güçlüklerle karşılaştılar çünkü Şah'm kuvvetleri çekilirken yeryakma teknikleri kullandılar. Uzaklık, hava şartları ve lojistik etmenler, bunlara ilaveten tımar sahiplerinin kendi topraklarına dönüp mahalli yönetim görevlerini yerine getirme ihtiyaçları sefer süresini kısa tutma-

tutmayı ve askeri başarıya giden hedeflere çabuk varmayı gerektirdi. Ek olarak, yeniçeriler yurtlarından uzak kalmakta gönülsüz davrandılar. 1514'te yeniçeriler I. Selim'i Tebriz'de kışlama fikrini terketmeye zorladılar ve Süleyman emrindeyken de zaptedilemez oldular. Üstelik, şehirler ve kasabalar Osmanlı ordusu çekilir çekilmez daha sefer sona ermediği halde Safevi kontrolüne giriveriyordu. Sonuç olarak, Süleyman'ın 1533-1535 ve 1548-1549 dönemlerindeki İran seferleri önemli ticaret yolları üzerinde Osmanlı denetimini sağladı, ama aynı zamanda doğuya doğru yayılmanın bir sınırı olduğunu gösterdi.

1555'teki Amasya barışı doğu sınırını, Osmanlıların başka bir yerde yoğunca meşgul olmak istedikleri bir zamanda, sabit hale getirdi. 1576'da Şah I. Tahmasp'ın ölümünden sonra taht kavgaları Safevileri içerden parçalanmakla tehdit ettiği bir zamanda İran meselesi Osmanlıların dikkatini yeniden çekti. Bunalım Safevi devleti içindeki iki ağırlık sahibi fırka arasında yönetimin denetimi üzerindeki çekişmeden çıktı. İki fırkadan biri, onaltıncı yüzyıl başlarında devletin teşkilatlandığı sıra Şah İsmail'in asli destekçileri olan Türkmen aşiretleriydi ve diğeri ordunun ve sarayın, çoğu Kafkasya'dan gelme, yeni önderleriydi. Türkmen fırkasının adayı II. İsmail 1576'da tahtı ele geçirdi. Onun iki yıllık yönetimi, tahta çıkması muhtemel bütün rakip adayları ve ileri gelen bir çok devlet adamını öldürdüğü, inanılmaz dehşet yönetimiydi. İsmail aynı zamanda Osmanlılara karşı Anadolu'da bir dini isyan çıkarmak için tahriklerde bulundu, fakat planı yürümedi. Uyguladığı dini siyaset sakinlerinin sünni olduğu Şirvan'da Şii valiye karşı bir ayaklanma başlattı ve İstanbul'dan yardım istendi.

Osmanlılar, İran'daki durumun kendilerine bir

fırsat verdiği ve yeni bir yayılma için imkanlar sunduğunu düşünerek, 1639'a kadar ilgilerini eksik etmedikleri bir dizi doğu seferine giriştiler. Bu dönemde Osmanlı askeri hedefleri ve yöntemleri önemli değişikler geçirdi. Şimdi Karadeniz ve Hazar Denizi arasındaki toprakları sürekli işgalleri altında tutacak etkiye ulaşmak ve bu işgali fetihle ve stratejik müstahkem mevkileri sağlamlaştırmakla başarmak istiyorlardı. Bu endişelerle, bölgede dinî barışı hakim kılmayı ve Hazar Denizi boyunca ipek üreten zengin bölgeleri Osmanlı denetimi altına sokmayı ümid ediyorlardı. Bu zaman zarfında Osmanlılar Hapsburglarla Avrupa kara sınırında yeni çatışmalara girmişlerdi, böylece doğu ve batı seferlerini karşılıklı dengelemek şeklinde beliren önceki usule dönülmüş oldu.

1578'den 1590'a kadar Osmanlılar esas olarak Kafkasya'yla ilgilendiler. Kırım limanı Osmanlı ellerinde kaldı. 1579'da Kars şehri bir Osmanlı kalesi haline getirildi ve bu zamandan itibaren Osmanlıların doğuya doğru akınlarında yeni bir üs olarak hizmet gördü. Osmanlılar kıskaç hareketlerinin bir başka kolunu da daha güneye uzattılar. 1586'da Bağdat, Musul ve bütün Mezopotamya Osmanlı devletine ilhak edildi. Askeri bakımdan zor durumda kaldığını gören İran'ın yeni hükümdarı Şah I. Abbas bir barış görüşmesi istedi. 1590'da Tebriz'i olduğu kadar başka hayati bölgeleri de Osmanlı denetimine bırakan pahalı bir barış kuruldu.

BATI'DAKİ ÇATIŞMA

Doğudaki durumun bir süre için sakinleşmesi üzerine Osmanlılar batıda savaşabilmek için serbestlik elde ettiler. 1568'den beri resmen barış durumu-

nun bulunmasına rağmen gaziler Osmanlı ve Hapsburg imparatorlukları sınırında faaliyet göstermeye devam ettiler. Gaziler 1591 ve 1592'de büyük akınlarda bulundular ancak 1593'tedir ki Osmanlılar Macaristan'a karşı topyekün bir saldırıyı başlattılar. İran'da olduğu gibi burada da Osmanlılar güçlerini kemiren uzun, çetin bir çatışmaya daldılar. Uzun savaş diye bilinen bu onüç yıllık çatışmada Osmanlılar değişmiş bir durumla yüzyüze geldiler. Hıristiyanlar önceki çatışmalarda olduğundan daha iyi silahlanmış ve daha iyi eğitim görmüşlerdi. Hapsburglar Hırvatistan sınırında Osmanlılara karşı dövüşte kendilerine özgü yöntemler geliştirmişlerdi. Böyle bir politika Hapsburglara daha katı bir direniş gücü sundu. Hapsburglar aynı zamanda kilit noktaları da sağlamlaştırdılar. Öte yandan Osmanlılar kendi kalelerindeki direnç noktasına daha çok dayanmak zorunda kaldılar. Böylelikle, Hıristiyanlık ve İslâm arasında önceleri akışkanlığını koruyan sınır, hızlı bir şekilde sınıra uzak küçük çaplı savunma faaliyetleriyle korunabilen sabitleştirilmiş bir sınır hattı haline gelmekteydi. Savaş devam ettiği sürece kaleler bir çok defa el değiştirdi ve Eflak, Boğdan ve Transilvanya'da Osmanlı vesayetine karşı isyanlar hızını kaybetti. Macarlar bu bölgelerde yeniden hak iddia etmeye çabaladılar, ama bunda başarılı olamadılar. Sonunda, hem Osmanlılar, hem de Hapsburglar çatışmadan yorgun düştü ve barış görüşmelerine giriştiler. Sultan bir muzaffer olarak değil, karşısındaki kadar takatı kesilmiş bir hasım olarak görüşmeye katıldı. Önemli imtiyazlarından feragat etmek zorunda kaldı: Padişah Hapsburg imparatorunu kendisiyle eşit saymayı kabul etti ve Hapsburglardan haraç yerine 200.000 gulden almaya razı oldu. Osmanlı yönetimi Macaristan'da devam edecekti. Onüç

yıllık savaş böylece Orta Tuna'da 1606 yılının kasımında iki tarafın yenişemediği bir durumda sona erdi. Bu sonuçsuzluk durumuna ulaşmak muazzam bir insan ve malzeme kaybına uğramakla mümkün oldu ve Osmanlı imparatorluk hazinesini ağır baskı altına soktu. Yüzyıllar boyu Osmanlı'nın varlık şartı olan fetih, şimdi pahası hızla artan bedellerle ödenmekteydi, eğer ödenebiliyorsa.

DOĞUYA DÖNÜŞ

Hapsburglularla barış, pahası ne olursa olsun, Osmanlılar için bir zaruretti. Şah II. Abbas yönetimindeki canlılığına yeniden kavuşmuş bir İran yüzünden Osmanlılar doğu smırlarında genişleyen bir tehditle tekrar karşı karşıya idiler. II. Abbas ordusunu ve hanedanını yeniden teşkilatlandırmıştı. 1603'te Osmanlılarla savaşa hazırdı. Saldırıya geçerek 1603'te Tebriz'i tekrar aldı. Osmanlılar Abbas'ın ilerlemesini durduramıyorlardı, çünkü Tuna'daki seferlerle ve kendi eyaletlerindeki isyanlarla meşguldüler. Hapsburglarla barışın Osmanlıları Abbas'la muharebeyi kabul etmeye imkân verdiği zamanda, artık Kafkasya'da bir çok şey kaybedilmiş ve zaptedilmez görünen Kars reforma uğrayan şah ordularının eline düşmüştü. Bölgenin yerli Şii nüfusu, ortak bir dili paylaştıkları halde Sünni Osmanlı yönetimini hiçbir zaman kabul etmediler. Dini farklara ilaveten yerli ahali Osmanlıların mali ve idari kurumlarının, tımar sistemi ve ona bağlı vergi sistemi de dahil olmak üzere, topraklarına girişini hoş karşılamadılar. Osmanlılar bu düşman topraklarda takviye üslerinden uzakta ve en elverişsiz şartlar altında dövüşmek zorunda bırakıldılar. Savaş hevesleri kırıldı ve 1617'de Sultan I. Ahmet'in ölümü

ve ardından gelen Tebriz yakınlarında Osmanlı ordularının yenilgisi onları barış istemeye zorladı. 1618 eylülünde uzun Osmanlı-İran çarpışmasının 1517'de başlamış bulunan bu ikinci bölümü sona erdi. 1555 Amasya anlaşması esas alınarak bir anlaşma izmalandı ve Osmanlılar Süleyman'ın Safevilere karşı açtığı sefer sırasındaki duruma geri döndüler. Yarım yüzyıldan uzun süren çatışma Osmanlılara sadece iç rahatsızlık ve kaynaklarını şiddetle zorlamayı getirdi. 1607'de Osmanlılar Hapsburglarla yenilgiyi maskeleyen bir anlaşmayı yürüttüler; şimdi 1618'de İranlılarla ona benzer bir uzlaşma kabule zorlandılar. Durumları gitgide zayıflıyordu.

Her nedense, güçlerinin azaldığı gerçeği Osmanlıların kendi gözlerine görünmüyordu. Askeri ve iktisadi yükselişin amansızca Avrupa yönünde bulunduğunun bilincinde değillerdi. Macaristan ve İran gerilemelerinin geçici olduğuna hâlâ inanıyorlardı. Kendilerine olan güvenleri ve olağanüstü telâfi edici güçleri onların kısa sürede Abbas'ın karşısına bir ordu çıkarmalarını mümkün kıldı. 1623'te Abbas Osmanlıları Bağdat'tan ve Mezopotamya'nın tümünden sürüp çıkardı, aynı yıl tahta çıkan IV. Murad, imparatorluğu sağlığına kavuşturacak bir sefere girişti. Süleyman'dan bu yana gelenler için en dirayetlisi olan bu padişah, orduları başında sefere katılan başlangıçtaki savaşçı-sultanlara bir dönüş atılımıydı. Devlet işlerine sıkıca sarılarak merkezi otoriteyi tekrar sağlamlaştırdı. İmparatorluktaki disiplini eski durumuna getirdikten sonra güçlü ordusunun başında Kafkasya'ya yürüdü ve 1635'te Erivan'ı geri aldı. Peşinden Bağdat düştü ve 1639'da Osmanlılar ve Safeviler arasında Osmanlıların Azerbaycan'ı boşaltmaları karşılığında Bağdat ve Kars'ı Osmanlıların eline bırakan bir anlaş-

ma imzalandı.

OSMANLI VERASETİ

IV. Murad 1640'da öldü ve bundan sonra III. Mehmet'in hükümdarlığından beri oluşumunu sürdüren iç rahatsızlıklar sonuçlarını vermeye başladı. Bu bunalım tahta kimin geçeceği etrafında büyüdü. Osmanlı uygulaması her zaman tahta babadan sonra oğulun geçeceği ve yeni sultanın erkek kardeşlerinin ufak bir saray entrikasıyla katledilmeleri yolunda yürütülmüştü. Sultanın mirasçı bırakmaksızın ölmesi halinde, her nedense, ailenin bir erkek ferdi hayatta kalmıştı. 1603'te Sultan III. Mehmet ardında hiç erkek evlat bırakmadan öldüğünde yerine hayatı akıllılık edilip korunmuş olan biraderi I. Ahmed geçti. I. Ahmed oğulları erişkinlik çağma gelmeden öldüğünde, zorunlu olarak kardeşi Mustafa tahta geçirildi; fakat onun yetersizliği öyle göze batıyordu ki yüz günlük hükümdarlığı sonunda tahtan alınarak I. Ahmed'in ondört yaşındaki oğlu II. Osman yerine geçirildi. Dört yıl sonra katledildi ve biraderi IV. Murad onbir yaşında tahta geçti. Murad kendinden önceki iki saltanat sırasında ortaya çıkan karışıklığı düzeltecek yeterlikteydi, ancak o ölünce saltanata kimin varis olacağı gerçek bir bunalıma dönüştü.

Murad'm bütün oğulları ölmüştü. Bu yüzden yerine hayatta kalan kardeşi İbrahim, üzerine düşen büyük görevi yerine getiremeyecek bir psikolojik engel taşıyarak geçti. Onun hizmeti yerine getirmedeki yetersizliğine III. Mehmet zamanına kadar geriye uzanan bir uygulama sebep olmuştur denebilir. Mehmet'in hükümdarlığından önce şehzadeler taşra vilayetlerine yönetim tecrübesi kazanmak üzere gönderi-

lirdi. III. Mehmed, hernedense, bu uygulamaya son verdi ve o zamandan sonra şehzadeler sarayın **kafes** adı verilen odalarına kapatılır, orada hayatlarından endişe ederek yaşarlardı. İbrahim tahta çıktığında, bu sebeple, hiç bir yönetme tecrübesi olmadığı gibi, başka etmenlerin yanı sıra sürekli ölüm korkusuyla yaşamış olmaktan gücü tükenmiş haldeydi. Onun imparatorluğu yönetmeye hazır olmadığı şaşılacak bir husus değildi. Saraydaki bir fesat hareketi annesi Kösem Sultan'ı (valide sultan) onun yerinden alınması zaruretine ikna etti. 1648 Ağustosunda valide sultanın küçük oğlu IV. Mehmet (1648-1687) İbrahim'in yerini aldı ve sonuç olarak önceki katledildi. IV. Mehmet'in tahta çıkışından sonra kardeşler artık öldürülmedi ama **kafes**'te kaldı ve hükümdar ailesinin hayattaki en yaşlı erkek üyesi böylece tahtı deruhte edebildi. Demek ki, bir çok oğuldan birinin, çoğu zaman açık cereyan eden çatışma sonunda, kardeşlerinin hakkından gelerek tahta geçmesi şeklinde işleyen Allah'ın iradesi kavramı yerini yaşça büyüklük anlayışına bıraktı.

KADINLARIN SALTANATI

IV. Mehmet tahta çıktığı zaman henüz yedi yaşındaydı ve bu durum saray dalaverilerine fırsat veriyordu. Annesi Turhan, devletin ileri gelen şahsiyetleriyle işbirliği yaparak idareyi denetimi altına almaya girişti. Turhan'ın baş rakibesi İbrahim'in annesi, IV. Mehmet'in babaannesi Kösem'in de seçkin zümre içinde destekçileri vardı. Kösem Sultan yeniçeri ileri gelenleriyle birlik olup Turhan'ı saf dışı etmek ve tahta Mehmet'in biraderi Süleyman'ı geçirmek için bir düzen kurdu, fakat tasarladıklarının sonucunu alamadan Turhan'ı destekleyenler tarafından öldürüldü. Bun-

dan böyle Turhan İstanbul'da tahtın gerisindeki iktidarı almakla bütün idareyi elinde tuttu. İradesi güçlü kadınların iktidarı kullandıkları, Osmanlı tarihinin hayretler uyandıran bu dönemi "Kadınların Saltanatı" olarak bilinir.

Turhan, oğlunun av merakını teşvik ederek devlet işlerini kendisi ele aldı. Yardımcıları ardarda göreve gelen sadrazamlardı. Bunların herbiri mevkilerini kazanıp kaybetmeyi sarayda kıyasıya çekişmeye tutuşmuş rakip baskı gruplarına borçluydular. Bu vezirlerin hiç biri imparatorluğun sayısız rahasızlıklarına bir çare bulamadılar. Bu yüksek mevkii elde tutmanın hiç bir teminatı yoktu ve sadrazamların bazıları görev başında katledildiler. Önderliğin belirginleşmesi başarılamıyor ve zamanın hususiyeti menfaatini koruma şeklinde belirginleşmişti. Anadolu isyanlarla alevler altındaydı, hazine her zaman boştu ve yollarda kamu güvenliği hemen hemen hiç yoktu.

Ne var ki bu tehlikeler imparatorluğun asli varlığına derhal ve doğrudan yönelen tehdit gelince önemlerini kaybettiler. Venedikliler ve Osmanlılar ölümüne iki düşmandı ve 1643'ten beri birbirleriyle pençeleşmekteydiler. Bir keresinde çatışmanın belkemiğini Venedik'in Akdeniz'deki kalan son mülkü Girit adası teşkil ediyordu. Meydan okuma kötü bir zamanda geldi zira Osmanlıların denizcilik işleri bozuktu. Düzensizlik öyle kötü durumdaydı ki kaptan-ı derya olarak hiç bir denizcilik tecrübesi olmayan biri tayin edilmişti. Yeni donanma komutanının ayırıcı vasfı zenginliğiydi ve onu tayin edenler kaptan-ı deryanın acilen ihtiyaç duyulan donanmasının levazımatını kendi kesesinden temin edeceğini umuyorlardı. Mamafih o, zengin olduğu kadar akıllı olduğunu ispat etti ve Mısır valiliğini satın alarak kendini çabucak

başındaki belâdan kurtardı. Yerine, onun kadar denizcilikte tecrübesi olmayan ama **valide sultan**'ın damadı olmakla sarayın desteğini alabilecek Kenan Paşa geçti.

Kenan Paşa için işler en başından kötü gitti. 1656 yılının haziran ortalarında emrinde geniş ama teçhizatı zayıf ve mürettebatı eksik bir donanmayla İstanbul'dan açılıp Çanakkale boğazına girdi. Burada Venedik donanması Lepanto'dan sonraki en ağır deniz mağlubiyetini ona tattırdı ve rezil olup olay yerinden kaçtı. Bir başka paşa, Tuna üzerindeki Silistre'ye vali olarak tayin edildiği yeni vazifesini devralmak üzere kalabalık maiyetiyle gitmekteyken Çanakkale boğazındaki feci mağlubiyeti işitti ve adamalarını Gelibolu yarımadasına, bu yarımadanın zirvesindeki Kilitbakir kalesini savunmak üzere sevketti. Burada karaya çıkmış bazı Venedikli bölükleri püskürterek topyekün bir felâketi defetti.

Kenan Paşa'nın ve donanmasının başına gelen kötü mağlubiyet İstanbul'a korku yaydı. Venedikliler Limni ve Bozcaada'yı, Çanakkale Boğazı'nı kapatmalarını mümkün kılan bu adaları zaptedince korku paniğe dönüştü. İhtiyaç mallarının kıtlığının ardından bu malların fiyatlarında yükselmeler başladı ve gayri menkullerin fiyatı onları satıp Anadolu'da güvenliğe kavuşma telaşı başladığından korkunç derecede düştü. Hükümet, hadiselerin felakete dönüşmesinin bir günahkeçisini aradığından, öfkesini şeyhülislâm Mesud Efendi'ye çevirdi: Görevinden alındı, Anadolu'ya sürüldü ve bundan kısa bir zaman sonra Bursa'da katledildi. Durum tehlikeli kalmakta berdevam: sadrazam cüretkâr bir adım atmakta müteredditi ve IV. Mehmet avcılık tutkusunun peşini bırakmamakta ısrarlı. Saraydaki siyasilerin bir çoğu imparatorluğun

cesaretli ve ihatalı görüşlere sahip bir sadrazama ihtiyaç olduğunu farkettiler. İmparatorluğun 1579'da Mehmet Sokullu'nun ölümünden beri başarılı bir vezir-i azamı olmadı. Böyle bir kişiyi bulabilmek için bir kaç Divan-ı Hümayûn toplantısı yapıldı ve Saray ateşli entrika siyasetine gömüldü. Nihayet, onun rızası olmaksızın hiç bir değişikliğin gerçekleşemeyeceği Turhan Sultan Mehmet Köprülü'nün sadrazamlığa tayinini desteklemeye ikna edildi ve 15 Eylül 1656'da, makamı işgal eden kişi azledildi ve hizmet mührü Köprülü'ye teklif edildi.

KÖPRÜLÜLER DEVRİ

Başlangıçta Mehmet Köprülü'ye dair hiçbir şey bu seksenlik ihtiyarın Osmanlı mülkünü ıslah edeceğinin ve bizatihi hanedandan sonra imparatorluğun en meşhur ailesini kuracağının işaretini vermiyordu. 1570'de muhtemelen Arnavutluk'ta bilinmeyen ve tamamen sıradan bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Genç yaşta İstanbul'da imparatorluk sarayında çıraklığa, önce helvahanede hizmet görüp sonra aşçılığa yükselerek başladı. Saraydaki hizmeti hiç bir yönden üstünlük taşımadı ve bir **çıkma**'da Anadolu'da bir tımar almak üzere sarayı bıraktı. Mamafih, Hüsrev Ağa'nın himayesini kazandı. Hüsrev Ağa silahdârlık ve çuhadârlık gibi bazı önemli saray görevlerinde bulunmuş, nihayet sadrazam olmuş biridir. Köprülü ona bir çok görevi sırasında hizmet etmiş ve Hüsrev IV. Murad tarafından sürgüne gönderildikten sonra ölünce, Köprülü ellili yaşlarının ortalarında himayesiz kalmıştı. Bu talihsizlikten yeni bir hamleyle kurtulmak için kendini daha güçlü bir koruyucuya IV. Mu-

rad'm son ve en yetenekli sadrazamına bağladı. Köprülü vezir-i azamın hizmetinde miriahûr olarak bulundu.

Altmışlı yaşlarında Köprülü kendisine taşra eyaletlerinde bozulan durum hakkında ilk elden bilgi sağlayacak bir dizi vazife yüklendi ve bunlar vezir saflarına kabul edilmesiyle sonuçlandı. İstanbul'a döndü, ama kısa zamanda uyuşmazlığa düşüp eyaletlere ve sonra Anadolu'da yetiştiği yere sürgün edildi. İstanbul'a Sadrazam Boynuyaralı Mehmet Paşa'nın maiyetinde döndü. Aynı yılın eylülünde sadrazam olarak Boynuyaralı'nın yerini aldı.

Vezir-i azamlığa yükselinceye kadar Mehmet Köprülü'nün meslek hayatı uzun, fakat hususiyetten yoksundur. Hiç kimse bu görevde kalabileceğine dair bahse girmezdi, nerde kalmış ki devleti yeniden canlandıracak herhangi bir çabada başarılı olsun. Böyle bir bakış açısı, yine de sadece dış görünüşü hesaba katmaktır. Gerçekte, Köprülü lehine çok şeyi elinde tutuyordu. Bazı sadrazamlar da dahil olmak üzere bir çok önde gelen memurun maiyetinde geçirdiği tecrübe yılları ona bir eğitim temeli vermişti. İlk elde devleti takatsiz bırakan hastalıkları biliyordu ve sürgün yılları, etkin görevden alındığı zamanlar muhtemel çarelerin neler olabileceğini düşünecek boş zamanı ona sağlamıştı. Davet kendine ulaştığında kendini hazırlıksız bulmadı. Köprülü'nün uzun süren tecrübe yılları kendisine bilgelik de kazandırmıştı: Durumunun ne kadar güvenden uzak olduğunu kavramış ve devlet işlerine saraydaki çeşitli takımların nasıl etkisi olduğunu farketmişti. Köprülü hangi şartlar yerine getirilirse sadrazamlık mührünü kabul edeceğini Turhan'a takdim etmişti, bu şartlar kendi durumunu korumaya ve gücünü artırmaya matuftu. Dört şartı vardı : Padişah

Köprülü'nün bizzat kendinden sadır olmuş yazılı beyan olmaksızın hiç bir emri geçerli saymayacak ve emir vermeyecek; hiç bir vezir veya devlet adamı sadrazamdan bağımsız faaliyette bulunmayacak; sadrazamın kararlarına memuriyeti ne kadar yukarıda veya aşağıda olursa olsun hiç bir müdahale yapılmayacak; ve padişah sadrazam aleyhine iftiralara iltifat etmeyecek, Turhan Köprülü'nün şartlarını kabul etti ve IV. Mehmet annesinin değil de kendisinin yüksek otorite sahibi olduğu dış görünüşünü korumak adına şartların kabulünü kamu önünde teyid etti. Bu destek teminatıyla Köprülü Mehmet Paşa devleti onarmaya girişti.

Köprülü'nün planının özünde "İmparatorluktaki çürüme ve hırsızlığa bir son vermelidir" yalın anlayışı yatıyordu. Zekâyı ve kaba kuvveti kullanmanın nâzik dengesini kurarak hareket etti. Bozulmuş memurları ne kadar yüksek mevkide olduklarına bakmadan azletti: şeyhülislâm, kaptanı derya, yeniçeri ağası atılanlar arasındaydı. Eli saraya kadar bile uzandı. **Valide** sultanın danışmanı, devlet işlerini karıştırmakla mâruf baş haremağasını Mısır'a sürgün etti. Aynı zamanda, şeriat tarafından ve halkın hissiyatınca lânetlenmiş yeniliklerin (bid'atların) ki bunlar yıllar geçtikçe gelişmişti, iç bozuklukların sebebi olduğuna inanıyordu. Amacı devleti Muhteşem Süleyman'ın usullerine, Kanunî'nin kanunlarına döndürmekti. Kurumları onaltmcı yüzyılda yükseldikleri eski ihtişamına yeniden kavuşturmakla ve Sultan Süleyman'ın yönetiminde yasalaştırılmış bulunan Osmanlı kanununun yapısını sağlamlaştırmak ve ona saygıyı sağlamakla İmparatorluk geçmiş ihtişamına döndürülebilirdi. Köprülü devlet memurlarını hizaya getirir getirmez dikkatini imparatorluğun iç ve dış düşmanlarına yö-

neltti. Ülke içindeki isyan bastırılmış ve Venedik'e karşı savaşın muacceliyeti kesinlik kazanmıştı.

Köprülü'nün programı basit olduğu kadar dikkate değecek kadar da başarılıydı. Başlıca isyan, 1657 ve 1658 yıllarında Abaza Hasan Paşa'nın yönettiği isyan bilhassa tehlikeliydi, çünkü yanına sadece ileri gelen idareci şahsiyetleri almış değildi, aynı zamanda sosyal ve iktisadi reform yapacağı vaadiyle halkın desteğini de harekete geçirmişti. Mehmet Köprülü, başbelâsı gayrimemnunlara karşı dev bir kuvvet gönderdi ve kanlı bir çatışmadan sonra mağlup edildiler. Gelenek olduğu üzere, birçok kafa kesilerek payıtahta teşhir edilmek ve burada devlet otoritesine meydan okumayı aklından geçiren varsa onlara bir uyarı olmak üzere teşhir edildi.

Köprülü iktidara Venediklilerin Limni ve Bozcaada'yı işgal etmeleriyle İstanbul'a yönelen acil tehdit sebebiyle geldi. Bu yüzden dikkatini mümkün olan en kısa zamanda bu dertlere çevirdi. Bu adaları geri almak üzere gönderilecek bir filonun hazırlanmasına şahsen nezaret etti. 1657 yılının ağustosunda Bozcaada, kasımında Limni düştü. Payitaht üzerindeki baskı kalktı. İş görebilen bu donanmayla artık, büyük bir gayretle Köprülü Girit için yapılacak seferi yürütmeyi mümkün saydı.

Köprülü sağlamlaşma programını Süleyman'ın modeli üzerine oturttu. Bu yüzden Süleyman'ı Orta Avrupa'nın savaş alanında da hemen taklid etmeye çalışması mantıksız değildi. Transilvanya Osmanlı yayılmacı siyasetinin Merkezi Avrupa'daki kilit noktasıydı, zira burası hem Macaristan'a hem de Polonya'ya köprüydü. Köprülü rejiminden önceki felâket dönemi boyunca Transilvanya'daki Osmanlı otoritesi silinmişti. Transilvanya prensi George II. Rakoczy ül-

kesini Osmanlılardan temizleme hareketini yürütmüştür. Onun Polonya'ya hükmetme hırsı da İsveç'le yaptığı işbirliği sayesinde 1655'te burayı işgal etmesini sağlamıştı. Köprülü Rakoczy'e karşı harekete geçmeye karar verdi. İtaatsiz vasalin idareden alınmasını istedi ve prens olarak rakip bir aday çıkardı. Rakoczy Osmanlıların adamını Transilvanya'dan çıkarınca Köprülü ona karşı Kırım tatarlarının da katkısıyla topyekün bir sefer düzenledi. Rakoczy'nın kuvvetleri Osmanlılarla baş edebilecek ölçüde değildi ve Rakoczy muharebede aldığı yaralar sebebiyle öldü. Yeni prens sultana gönderilen haraçta bir artış olmasını ve Osmanlı birliklerinin kilit noktalarda üslenmelerini kabul etti. Mamafih Mehmet Köprülü Transilvanya'da tekmil barışm tekrar ihdas edildiğini görecek kadar uzun yaşamadı.

1661'de itibarının ve tesirinin doruğunda Mehmet Köprülü öldü. Devleti ihya etme görevini başardı. Kendi tavsiyesi üzerine sadrazamlık yirmi altı yaşında bir gence, oğlu Fazıl Ahmed Köprülü'ye geçti. Ahmed Köprülü'nün sadrazamlığa terfi ettirilmesi basit bir iltimas değildi. Onun tayiniyle Köprülü'nün programı devamlılığını korudu. Bundan da öte, Fazıl Ahmed idareci ve ordu komutanı olarak deneyimi, yeteneği ve aklıyla yerini haketmiş biriydi. Babası demir yumrukla hakimiyet tesis etmişken, Ahmed daha insaflı davrandı, ama babasının başarısıyladır ki daha gevşek bir ortamın yürütülebilmesi mümkün olabilmiştir.

Ahmed Köprülü'nün yönetiminde Osmanlılar kendilerini Macaristan'da tekrar söz sahibi kılmaya başladılar. 1664'te Hapsburglar ve Osmanlılar arasında bir anlaşma sağlandı, fakat askeri hareketler tasdikin askıda kalmasını sürdürdü. Osmanlılar Razab

nehrini geçtiler ve St. Gotthard'da Hapsburg ordusuyla çatıştılar. Hapsburglar Osmanlıları gerisin geri nehrin öte yakasına sürdüler, her iki tarafın da ağır kayıplar vermesiyle, ricat eden Osmanlıları takib etmediler. Hapsburglar Vasvar anlaşmasını tasdik edince sefer sona erdi. Sadece kuzey ve batı Macaristan Hapsburg kontrolünde kaldı. Ahmet Köprülü'nün bir komutan olarak itibarı St. Gotthard yenilgisiyle azalmadı. Onun itibarını daha da artıran 1669 yılında Osmanlıların nihayet Girit'i zaptetmeleri oldu. Osmanlı kuvvetleri Polonya'da da başarı elde ettiler. Dinyeper nehri üzerindeki Khotin, Kamenets Podolski kaleleri onlara teslim oldu. Artık Osmanlı ordusunun yayılma alanı Lwow'a kadar uzandı. Anılan her iki müstahkem mevki ve Podolia boyunca bütün topraklar 1676 barış anlaşmasıyla Osmanlı ellerinde kaldı. Bu ilerleme Osmanlıların Karadeniz'in kuzey ve batısına doğru gerçekleştirdikleri en derin nüfuz harekatıdır. Anlaşmanın sonuçlanmasından kısa bir zaman sonra Ahmed Köprülü öldü.

İKİNCİ VİYANA KUŞATMASI

Osmanlı olaylarının Avrupalı gözlemcileri Mehmet Köprülü ve oğlu Ahmed'in sadece imparatorluğu eski sıhhatine kavuşturmakla kalmayıp imparatorluğun elinin eriştiği yerlere yeni bir güç ve ihtişam götürdüklerine ikna olmuşlardı. Türk korkusu, onaltıncı yüzyılda Avrupayı kasıp kavuran fobi yine ortaya yayılmıştı. Osmanlı girişimini yöneten Ahmed Köprülü'nün kayın biraderi (enistesi?) Kara Mustafa Paşa'ydı. Kara Mustafa iyi eğitim görmüş, yönetim tecrübesi olan ve Köprülü formülünün sıkı bir taraftarıydı: içerde huzur, idarede doğruluk ve dış politikada

gayret. Zihninde en yüksek yeri fetih işgal ediyordu. Köprülüler tarafından başarılmış bulunan tamiratın kalıcı mı yoksa geçici mi olduğunu sınayacak bir nihaî imtihana devleti sokmaya yönelmişti. Kara Mustafa'nın tasarısı Viyana şehri üzerine vargücüyle saldırmak Süleyman'ın 1529'da kaçırdığı ödülü kazanmaktı. Böyle bir fetih onun adını İslâm tarihindeki önemli gaziler arasına yazdıracaktı. 1692'de Hapsburglarla 1662'de imzalanan Vasvar Anlaşması'nın yenilenme zamanı gelmişti. Kara Mustafa Paşa görüşmelerde uzlaşmaz bir tutum takındı. Ekim'de görüşmeler kaçınılmaz olarak kesildikten sonra Kara Mustafa kuvvetlerini toplamaya başladı. 1683 martında hareket için herşey hazırdı. Osmanlılar ordunun komuta heyetinde IV. Mehmet'in de bulunduğu halde mayıs başlarında Belgrad'a vardılar. 13 mayısta Kara Mustafa Paşa resmen komutanlığa getirildi ve bir hafta sonra takviyelerle güçlenerek kuzeye yöneldi.

Osmanlıların sayısı hakkında 200.000 kişi ile 500.000 arasında değişen tahminler yürütülüyorsa da etkin muharebe gücünün 90.000 olduğu görülüyor. Kara Mustafa Paşa devasa ordusuyla 14 Temmuz 1683'te Hapsburgların imparatorluk şehri surları önünde göründü. Şeriata uygun olarak şehri teslim almaya ve İslâm'ı kabul etmeye davet etti - yoksa kılıcın hükmü yürüyecekti. Hiç bir cevap alamadı ve Osmanlılar kılıçların hükmünü kendi yanlarına çevirmek için oturup görüştüler. Şehre Avrupa'nın yardımı gelmekte gecikti. Brandenburg ve Saksonya yardıma katkıda bulundular, fakat Fransız kralı XIV. Louis Hapsburgların hezimetini daha sonradan Hapsburglara karşı davasında kullanma niyetiyle işi yavaştan aldı. Yine de Polonyalı Sobieski, 20.000 kişilik müttefik kuvvetlerin başında muhasara altındaki şehre ulaştı

ve kuşatmaya direniş için çok muhtaç olunan gücü temin etti. Hapsburgların ağır topçu gücü ve Osmanlıların bundan yoksun oluşu sonuç olarak savaşın gidişatini Kara Mustafa Paşa'nın aleyhine çevirdi. Kesin muharebe 12 Eylül 1683'te müttefik hıristiyan kuvvetlerin Osmanlılara çok yönlü püskürtme saldırısı yaptıkları ve Osmanlıları ordugâhlarından sürdükleri zaman cereyan etti. Zayiat her iki tarafta da büyüktü ve hıristiyanlar bugün hâlâ çok güzel örnekleri belli başlı Avrupa müzelerinde görülebilen çok sayıda ganimet elde ettiler. Kara Mustafa Paşa kuvvetlerini tekrar toplama fırsatı bulamadan Belgrad yolunda görevinden çekilmeye zorlandı. Kışı Belgrad'da geçirmeyi ve baharda karşı saldırıya geçmeyi tasarlıyordu, fakat İstanbul'daki nüfuzlu düşmanları sultanla arasının bozulmasında başarılı oldular. 25 Aralık 1683'te sultanın fermanıyla Belgrad'ta boğduruldu.

1683'TEN SONRASI

Kara Mustafa Paşa'nın idamı Osmanlıları en yetenekli askeri kafadan yoksun bıraktı. Başarısızlığın bedelini birinin hayatıyla ödeneceğini kabul etmek girişim şevkini de kırdı. Hele bu bedel daha az yetenekli olanların mevki kapmak için iş görme kapasitesine sahip olanları harcamak üzere ödeniyorsa. Sultan IV. Mehmet Kara Mustafa Paşa'nın gerçek amacı hakkında haberdar edilmediği ve Viyana üzerine yürümeyi onaylamayacağı iddiasıyla başarısızlığın bütün kabahatini ölü sadrazamın gözüpek tutumuna yüklemeye çalıştı.

1684 baharında Avusturya Hapsburgları, Polonya ve Venedik arasında bir Kutsal İttifak teşkil edilerek Osmanlılara karşı menfaatlerini dayatma yoluna

gidildi. Venedik Dalmaçya kıyıları boyunca ve Bosna'da saldırıya geçti, Avusturya orta Tuna boyunca ve Polonya Karadeniz boyunca saldırılarda bulundular. Batı, Safevileri Osmanlılara karşı ikinci bir cephe açmak için kışkırttı, ama bu işe yaramadı. Rusya müttefiklere 1687'de Kırım Tatarlarına bir darbe indirmek suretiyle yardım etti. Osmanlı toprak kayıpları artıyordu, bilhassa Yunanistan'da. Padişahın tutkun olduğu merakı avcılığı bırakıp da kendini devlet işlerinin idaresine adamak istemeyişiyle halkın öfkesi kabardı. Ordu Padişahın önderlik yapacağından ümid kesince 1687 kasımında başkaldırıp tahta kardeşi II. Süleyman'ı (1687-1691) getirdi. Onun ardından hızlı yönetim değişiklikleri geldi: II. Ahmed (1691-1695) ve sonra II. Mustafa (1695-1703). İmparatorluk içerde anlaşmazlıkların ve dışarda yenilgilerin kayasına çarpıp batar görünümündeydi.

Avrupa'daki olaylar - Hapsburgları XIV. Louis'ye karşı harekete sevkeden 1688 ve 1689'daki İngiliz Devrimi, Kutsal İttifak'ı hayatiyet gücünden yoksun bırakan Papa XI. Innocent'ın 1689'da ölümü - hiç olmazsa geçici olarak Osmanlıları baskıdan kurtardı. Osmanlı ordusu şimdi ünlü ailenin bir başka üyesi Mustafa Köprülü'nün komutası altındaydı. 1691'de Mustafa, Osmanlıların 1688'de kaybettikleri Belgrad'ı zaptetmek ve oradan düşman üzerine yürümek gayesiyle ordunun başına geçti; fakat Slankamen'de Badenli Louis'ye karşı girdiği muharebede hayatını kaybetti ve ordusunun büyük bir kısmı imha oldu. Bundan itibaren askeri işler hızla kötüye gitti. Deli Petro'nun kuvvetleri Karadeniz'deki Osmanlı hakimiyetine meydan okudu. Denizlerde Osmanlılar Venediklilere karşı vur-kaç taktiği uyguladılar, ama kesin muharebeler olmadı.

II. Mustafa daha saldırgan bir politikaya dönüş yaptı. Kendinden önceki padişahlardan daha ateşli olduğunu göstererek 1695'le 1696 yıllarında Avusturya yönünde karşı saldırılar yürüttü. Mustafa'nın çabaları Osmanlıların son yıllarda elde ettiklerinden daha büyük başarılarla işaretlendi. Bu başarı sadece Mustafa'nın önderliğine bağlı değildi, aynı zamanda Hapsburglar en iyi ordularını ve komutanlarını Büyük İttifak savaşlarının ihtiyacını karşılamak üzere İtalya, Fransa ve Avrupa'nın diğer bölgelerine kaydırmak zorunda kalışları olgusuna da bağlıydı. Hapsburg komuta mevkilerinde 1697'de yapılan bir değişiklik Osmanlılar adına derhal ve derinden yankılar uyandırdı. Bu yılda Saksonya Elektörü ve Hapsburg kuvvetleri komutanı Frederick Augustus Polonya Kralı seçildi. Boşalan yerine komutan olarak büyük bir askerî stratejist Savoy'lı Eugene getirildi. 4 Eylül 1687'de, Eugene Osmanlılara karşı ilk büyük zaferini kazandı. Macaristan'daki Senta'da canını kurtarmak için kaçmayı gücün başaran padişahın gözleri önünde Osmanlı ordusunu tamamen ezdi. Osmanlı zayiatı yalnızca sayı bakımından değil özü bakımından da büyüktü; birinci, ikinci ve hatta üçüncü seviyedeki komuta mevkileri silinip gitti.

Bu deneme döneminde bir başka Köprülü sadrazam oldu. İlk Köprülü'nün torun-yeğeni Hüseyin Amcazade Köprülü. Hüseyin Paşa ciddi şekilde sakatlanmış ordu ve huzura ihtiyacı son derecelere varmış imparatorluk karşısında barış görüşmelerine taraftar olanlarla işbirliği yapmak mecburiyetinde olduğunu kavradı. Bab-ı Ali'deki İngiliz sefiri Lord William Paget'in yararlı hizmetlerini kullanarak Hırvatistan'ın Karlowitz şehrindeki barış görüşmelerine katıldı. Burada Hapsburglar, Polonya, Venedik ve Rusya

padişahın temsilcileriyle pazarlığa oturdular. Usul hakkında tartışmalara o kadar çok zaman harcandı ki bu konferansı neredeyse bozacaktı, fakat sonuçta uti possidetis (anlaşmaya dahil her bir tarafın o anda fiilen kontrollerinde tuttukları bölgeleri muhafaza edecekleri anlamına gelen bir kanuni terim) temelinde barış sağlandı. Rusya geçici bir kesinti ayarladı ve görüşmelerden çekildi. Çünkü Deli Petro hâlâ Kırım'la ilgili emeller besliyordu. 26 Ocak 1699'da Karlowitz (Karlofça) Anlaşması imzalandı. Osmanlılar Transilvanya'yı ve Banat'ın Temeşvar yöresi hariç Macaristan'ı boşaltacaklardı. Venedik Yunanistan'daki Mora'yı elinde tuttu ve Polonya Podolya'yı tekrar kazandı. Osmanlıların acı hapı yutabilmeleri için küçük bir teselli mahiyetinde Belgrad Osmanlı denetiminde kaldı. Uzun zamandan beri İslâm kalmış topraklar ilk defa kalıcı Hıristiyan hakimiyetine geçiyordu. Yavaş yavaş fakat hissedilebilir bir şekilde, ondördüncü yüzyıldan itibaren başlayan Balkanların Türkleştirilmesi hikâyesi üzerine perde inmekteydi. Yine de, maneviyatını sağlam tutma her zaman Osmanlıların belirgin özelliği idi. Karlofça'dan yüzyetmişbeş yılı aşan zaman sonra, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, William Gladstone, Türkleri "pılısıyla pırtısıyla" Avrupa'dan atacak bir hareket için feryat edecektir.

Bölüm IV

OSMANLI BİLİNCİ

Şahsiyet - arayışı çoğu zaman bir felâketin yan - ürünüdür ve onyedinci yüzyılın felâketleri Osmanlılar arasında bir çok şahsiyet - arama çabası doğurdu. Devlet adamları, tarihçiler, edebiyatçılar ve saray politikacıları Osmanlı sistemine musallat olan ve onu böyle aşağılara çeken illeti teşhis etmeye hep birlikte uğraştılar. Aklı eren Osmanlı zevatına hitaben kitaplar yazdılar, yetkili şahıslara rehber olacak risaleler kaleme aldılar ve hükümdarlar için günün çözüm bekleyen meselelerinde yöneticilerin anlayışını artıracak teşbihlerde bulundular. Bütün bu yazı türleri Üst İslâm geleneğinin edebiyat mirasında kaynakları olan şeylerdi. Bütün bunları kaleme alanlar zeki, sorumluluk duygusuna sahip ve iyi niyetli kişilerdi. Dinlerine, devletlerine ve kendi Osmanlı hayat tarzına sadıktılar. Yazdıklarıyla Osmanlı'nın talihinin ters dönüşünün sebeplerini bulmak ve toplumlarını iltihaplanan yaralardan temizlemek ümidi taşıyorlardı. İncelemeye konu olan hususlar itibariyle Üst İslâm geleneğinin iyi İslâmî ürünleriydi ve yazanlar bu geleneğin çerçevesinde yazdıklarından çözümlemelerinde ve tezlerini açıklamak için kullandıkları edebî mecazlarda çok sayıda benzerlikler bulmak şaşırtıcı değildir.

ADALET DAİRESİ

Osmanlı çöküşü üzerine yorumda bulunanların görüşleri Yakın Doğu devlet - şebekelerinin ifade tarzı içinde dile getirilmiş ve basit ama Osmanlı sınıfının ahlâki, siyasi ve sosyal değerlerini toparlayan ve kapsayıcı bir formülasyonla "adalet dairesi" diye beyan edilmiştir. Bu anlayış kullanımı bakımından Rousseau tarafından ortaya konan ve Avrupalı siyaset filozoflarının kullandıkları "tabiat hali" ne benzer. Adalet dairesi (Daire-i adliye) toplumun çeşitli sınıfları arasındaki çevrimsel ilişkileri ve iyi işleyen bir devletteki fonksiyonlarını göstermek için düzenlenmiştir.

1. Mülk zabt eylemez illa leşker
2. Leşkeri cem' idemez illa mâl
3. Malı cem' eyleyen raiyyettir
4. Raiyyeti kul ider padişah-ı aleme adl
5. Adldir mucib-l salâh-ı cihan
6. Cihan bir bağdır dîvarı devlet
7. Devletin nâzımı şeriattır
8. Şeriate olamaz hiç hâris illa mülk
(Kınalızade ÂLİ, Ahlak-ı alâî, Bulak, 1833, s. 47)
1. Asker olmadan saltanat olmaz
2. Refah olmadan asker olmaz
3. Reaya refahı üretir
4. Sultan adaleti tesis ederek reayayı korur.
(Sultanın adaleti olmadan reaya olmaz)
5. Dünyada düzen olmadan adalet olmaz.
6. Dünya bir bahçe, duvarları devlettir.
7. Devletin desteği şeriattır.
8. Saltanat olmazsa şeriat dayanak bulamaz.

Bu hükümler çoğu zaman bir dairenin çevresine, sekiz yargının da doğrudan baştaki birinciye nasıl bağlı olduğunu gösterecek şekilde yazılırdı. Bu siyasi istidlâlin temeli devletin **askeri** ve**reaya** sınıfları arasındaki aslî bölüme üzerinde durduğu önermesiydi. Askeri sınıfa dayanak sağlayan vergiyi **reaya** verirdi; **reaya**nın saadeti adalet üzerine kuruluydu ve sultanın fonksiyonu adaletin hüküm sürdüğünü görmekti. Osmanlı hukuku İslâm şeriatı temeli üzerindeydi ve idari düzenlemeler padişah fermanlarında vücut bulurdu.

Sarı Mehmet Paşa, onsekizinci yüzyıl başlarında yazdığı **vezirler ve valiler için Nasihat Kitabı**'nda (Nesayihu'l - vüzerâ ve'l - ümerâ) (Devlet Adamlarına Öğütler adıyla yay. H.R. Uğural Ankara, 1969.) kendi yoldaşı Osmanlıların düzenli hallerini yansıtmıştır.

Reayanın askeri sınıfa girmelerine dikkatle mani olmak lâzımdır... Zira reayanın askeri sınıfa girmesinde lüzum hasıl olursa, reaya azalır ve hazine tahsilatının azalmasına sebep olan yol döşenir. Bu usüllerle Devlet-i Âli'nin bünyesi çürür. Hazine reayanın mebzuliyetiyle var'dır... Devlet onlarla vardır ve gelirler onlardan toplanır.

En açık ifadeyle, bu anlayış Osmanlı toplumunda herkesin kendi yeri olduğunu savunur. Herkesi kendi yerinde tutmak padişahın işidir ve bunu yapan padişah adildir ve itaate lâyıktır. Onyedinci yüzyıl Osmanlıları İslâm toplumunun esasını teşkil eden dengenin bozulduğunu ve Osmanlı dertlerinin kökünün burada yattığını farketmişlerdi. Eğer dengesizliğin kaynaklarını keşfedebilirler, bu kaynakları kurutabilirler ve devleti Kanuni Süleyman zamanındaki haline

getirebilirlerse, denge yeniden kurulurdu. İnceleme onaltıncı yüzyılın sonlarında bir kaç yazarla ciddi olarak başladı ve onyedinci yüzyıl boyunca devam etti. Bütün bu zaman boyunca yazarlar devletin kötü duruma düşmesinde asli etmenlerin padişahın otoritesindeki ciddi çöküş, tımar ve devşirme sistemlerinde **askeri** ve **reaya** arasındaki çizgiyi belirsizleştirilmesi suretiyle bozulma ve kişilerin yerlerini terketme eğilimi olduğu konusunda hemfikirdirler. Kabul edilmekteydi ki bu etmenler devletin siyasi ve sosyal yapısının her yerinde derinlere işleyen sonuçlara ulaşmıştır.

TIMAR SİSTEMİNİN BOZULMASI

Nasıl adalet dairesini oluşturan düşünceler birbirleriyle içiçe bağlantılıysa, devletin kötü duruma düşmesiyle ilintili etmenler de öyleydi. Osmanlı toplumuna musallat olan gevşemenin bir çözümlemesi için tımar sisteminin çöküşü iyi bir başlangıç noktasıdır. Bu sistem devletin başlangıçta ortaya çıkan ve sonra devam eden askeri başarısının ve tutarlı iç idaresinin sorumluluk yükünü büyük ölçüde üzerine alan kurumlarından biriydi. Onaltmcı yüzyılın sonlarından itibaren tımar sistemi artık hiç bir yerde önceki etkinlik seviyesinde işleyiş göstermedi. Bu zamanda (onaltıncı yüzyıl sonu) enflasyon Osmanlı mülkünü etkilemeye başladı ve tımar sahiplerinin mali durumları sarsıldı. Tımar gelirleri sabitti, hükümet onların değerlerini artıracak durumda değildi ve bu münasebetle enflasyon boşluğuna yaklaşıldı. Yükselen fiyatlarla sabit gelirler arasında sıkışıp kalan bir çok tımar sahibi sefere katılabilecek mali gücü toplayamadı. Tımarları geri alındı. Kimileri arazilerini terke zorlandı. Hoşnutsuzlukla, şehirlere akın ettiler veya köyleri yağma-

layan eşkiya çetelerinin sayısı kabaran saflarını sıklaştırdılar. Geri alman ve terkedilen tımarlar Bab-ı Âli'nin nüfuzlu kulları, ileri gelen yeniçerilerin ve saray gözdelerinin eline geçti. Hatta kimi **reaya** kanunsuz olarak, rüşvetle tımarlar ele geçirdiler. Onyedinci yüzyıl ortalarında yeniçeri ağasının yardımcıları da dahil olmak üzere bazı üst rütbeli yeniçeriler ne yapıp yapıp imparatorluğun baş malî memuriyetinin tayinini ayarladılar, bu yetkilinin emrinde tımarların tahsisine bakan ve tımar sahiplerine haklarının ispatına yarayan belgeler düzenleyen daireler vardı. Bu görev o güne kadar bürokrasi içinde eğitilmiş memurlarca yerine getiriliyordu. Bir yeniçeri komutanı için bu görevi üstlenmek göz göre göre yapılan bir âdilik, düzenin ahenginin bozulduğunun açık bir örneğiydi ve hiç şüphe yok ki tımarları yutma temayülü feodal süvari bünyesinin dışındaki kimselere iltimas geçme yönündeydi. Üst mevkilerdeki çürüme Osmanlı yazarlarının devamlı olarak kızıp köpürdükleri bir hususta ve Türk atasözünde dile getirilen hakikatin ortaya dökülüşüydü: "Balık baştan kokar".

Askeri güç zayıfladıkça ve refah azaldıkça adalet de çöküşe uğradı. Yeni tımar sahipleri bir taraftan üzerlerine düşen askeri yükten kaytarırken, diğer taraftan ellerinden geldiği kadar yüksek vergiler koyup hacizlerde bulunarak zorbalık göstermek suretiyle **reaya**yı baskı altında tuttular ve istismar ettiler. Sonuç olarak, feodal süvarilik sayı bakımından da, dövüş gücü itibariyle de büyük ölçüde küçüldü, **reaya** sefalete düştü, devlet hazinesi günden güne artan açıklar vermeye başladı, taşrada kamu güvenliği yozlaştı ve kökü **askeri** olmayan insanlar askeri sınıf içine artan sayıda dahil oldular.

YENİÇERİ BİRLİKLERİNİN GENİŞLEMESİ

Feodal süvarilerin bozulmasıyla, imparatorluğun askeri ihtiyacı başka yollardan karşılanmak gerekti. Bu yollar öncelikle yeniçeri birliklerinin ve kapıkulu **Sipahi**'lerinin sayısının alel usûl artmasıydı. 1527'de yeniçerilerin sayısı 8000'e yakınken 1609'da bu sayı 38.000'e, bir yüzyıldan kısa zaman içinde beş misline çıktı. Benzer bir artış kapıkulu **Sipahi**leri arasında da gerçekleşti. Onların gücü aynı yıllarda 5000'den 21000'e yükseldi. Kesin deliller bulunmamakla birlikte, her iki teşkilâttaki bu artışın yeniçeri ve kapıkulu çocuklarının buralara kaydedilmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Reayadan bazıları da askeri sınıfa geçme yolunu buldular.

Reayanın askeri sınıfa girmesi aleyhine gürültülü şikayetlerde bulunuldu, zira böylelikle onlar vergi mecburiyetlerinden kaçıyor ve adalet dairesinin kuyusunu kazıyorlardı. Yeniçeri oğullarının ve diğer devlet sınıflarına mensup kişilerin oğullarının kütüğe kaydedilmesine gösterilen muhalefet daha sessizdi ve bir çok çevrelerde iyi karşılanıyordu. Onların yeniçeri kütüğüne kaydedilmeleri I. Selim ve halefi Kanuni Süleyman tarafından başlatılan hareketin tabii sonucuydu. Her iki padişah yeniçerilerin evlenmesini yasaklayan nizamı gevşetmişlerdi. Evlenen yeniçeriler daha sonda kendi oğullarının yeniçeri kütüğüne kaydedilmesine göz yumulması yolunda hükümete baskı yaptılar. Diğer kapıkulları bu yolu takib etti.

Yeniçeri oğullarının birliklere kaydedilmesi sebebiyle doğan meseleler **reaya**nın askeri sınıfa yükselme hareketine bağlı meselelerden çok daha yumuşak ve hemen farkedilmez nitelikteydi. Yeniçeri birlikleri-

nin bütünleyici bir parçası oldukları **gulam** sistemi sadece sultanın hizmetine adanmış bir insan kitlesini hasıl etmek gibi bir mantıkî dayanağa sahipti. Yeniçerilerin hayatına kendi aileleriyle ilgilenmek gibi başka düşünceler girince yeniçeriler sultanın davasına kendilerini vakfetmek hususunda zaafa uğradılar. Yeniçeriler uzak ülkelere düzenlenen büyük seferlerin güçlüklerine katlanmada gönülsüzce davrandılar ve bunun yerine ticaret ve kazanç bağlantıları peşinde oldular. İş dünyasının ileri gelenleriyle bağlarını sağlamlaştırdıkça İstanbul'un ve üslendikleri şehirlerin iktisadiyatının sıkı müttefiki haline geldiler. Zenginleştiler, güçlendiler ve bağımsızlıkları daha da arttı. Yeniçerilerin serkeşliğinin ve oğullarını kütüğe kaydettirmelerinin cezasını yeniçeri birliklerinin talimleri ve askeri icraatları çekti. Disiplin silinip gitti ve insanlar aşırı derecede başeğmez duruma geldiler.

Yeniçerilerin ehliyetleri aşağılaştıkça istedikleri para miktarı yukarı çıktı. Her üç ayda bir törenle dağıtılan yeniçeri maaşı (ulûfe) merkezî hazinede mali bakımdan şiddetli zorlukların yaşandığı onyedinci yüzyıl başlarında ciddi biçimde bakayaya kalmaya başladı. Geç ödemeler ve ücretlerde zorunlu kesintiler getiren düşük değerde sikkelerle yapılan ödemeler bilhassa İstanbul'da sayısız ayaklanmalara sebep oldu. Her padişahın tahta çıkışında (cülûs-ı humayun) yeniçerilere bir nakdi ikramiye (cülûs bahşişi) vermek de adet olmuştu. Bu ihsan padişahın bir bardak şerbeti birliklerin şerefine kaldırdığı, onları yeniden Roma'da selamlayacağını vaadettiği bir törende sunulurdu. Yeniçeriler iç politikada daha güçlü bir etmen haline geldikçe ve hükümdar değişmeleri sıklaştıkça, sultanları cülûs bağışlarının miktarını artırmaya zorladılar. Bunlar hayat pahalılığı ayarlamaları olarak

düşünülebilir. Sayıları artan yeniçerilerin para talepleri merkezi hazine üzerinde artan baskı yaptı. Bu baskı reaya üzerine daha ağır yüklerin yüklenmesiyle sonuçlanıyor ve bundan eyaletlerde daha büyük sıkıntılar doğuyordu.

SEKBANLAR VE CELALİLER

1560'lardan sonra eyaletlerdeki rahatsızlık Osmanlı hayatının başta gelen hususiyeti oldu. Bir çok yönden askeri zorluklarla bağlantılı ve sosyal ve mali meselelerin beraberinde getirdiği rahatsızlıklardı bunlar. Bu birbiri içine geçmiş hastalıklar Anadolu'yu onaltıncı yüzyıl sonları ve onyedinci yüzyıl başlarında kasıp kavuran bir dizi isyanda yansımıştır. Bunlar **celâlî** isyanları olarak bilinir.

Celâlî isyanlarının çıkış sebeblerinin bazıları ateşli silâhlarla donatılmış Hapsburg kuvvetleriyle daha etkinlikle başa çıkmak için Osmanlıların aldığı askeri tedbirlerde bulunur. Alınan tedbirlerden biri genişletilmiş yeniçeri kıtalarını ateşli silahları kullanmaları için müfrezeler halinde eğitime tâbi tutmaktı. Bir diğeri **sekban** denilen, tüfekle teçhiz edilmiş ve keskin nişancı olarak şöhret yapmış yeni bir askeri bünyenin teşkilâtlandırılmısıdır. Sekbanlar onaltmcı yüzyıl sonlarında topraksız köylüler, arazisini kaybetmiş tımar sahipleri ve Anadolu yörükleri arasından askere alınarak bir araya getirilmişlerdi. Merkezi yönetim bu keskin nişancıları süvari ve piyade birlikleri olarak kaydetmişti. Maaşları açıkta kalan tımarlardan oluşturulan vergi çiftliklerinden elde edilen yeni gelir kaynaklarıyla karşılanıyordu. İlâve **sekbanlar** eyalet valileri tarafından önceki yüzyıllarda esirlere yaptıkları gibi kendi hizmetlerinde kullanılmak üzere askere al-

dıkları insanlardı. Bu eyalet sekbanları padişahın ordusuna valinin askeri yükümlülüğünü yerine getirmek için katılırlardı. Eyalet valileri kendi sınırları içindeki sekbanları besleyebilmek için köylülerden özel bir vergi toplama hakkıyla donatılmışlardı. Bir seferin sona ermesi halinde sekbanlar Anadolu'ya geri gönderildikleri zaman, her nedense, onlara hiç bir ödeme yapılmazdı. Bu işsiz güruh Anadolu'da yapacak hiç bir iş bulamayınca isyancı çetelerin sayısını artırırlardı. Haydutlaşmış bu çeteler köy ve kasaba sakinlerini haraca keser, kırlık alanları dehşete boğar ve tahribatı yaygınlaştırırlardı.

1595 ve 1610 arasında bu haydutlar Anadolu'ya korku saldılar. Padişahın otoritesi sıfıra inmişti. Gerçek iktidar çete reislerinin ellerindeydi. Bunlar merkezi yönetim kuvvetlerine karşı 20000'e ulaşan adamı muharebeye sokabiliyorlardı. Böyle bir durumun devamına müsaade edilemezdi. Padişah en güvenilir kuvvetlerini haydutlara karşı gönderdi ve onlara 1607 ile 1610 yılları arasında boyun eğdirdi.

Yeniçeriler ve Bab-ı Ali'nin Sipahileri bu zamandan itibaren Anadolu'da barışın devamı için başlıca şehir ve kasabalarda üslendiler. Oralarda İstanbul'da geliştirdikleri usulleri aynen takibettiler. Mahalli toplumun önde gelen unsurlarıyla bağlar kurdular. Kazanç ve ticaretle uğraştılar, nüfuzlu ailelere damat oldular ve netice itibariyle yöredeki hakimiyeti ele geçirdiler. Merkezi hükümetin taşra vilayetleri üzerindeki nüfuzu onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllarda gitgide zayıfladığında, bu yeni şahsiyetler eyalet toplumlarında ayan diye bilinen, önderler durumuna yükseldiler.

SEBEPLER

NÜFUS ARTIŞI

Osmanlı yazarları imparatorluğun karşılaştığı zorlukları adalet dairesinin dağılmasına ve bilhassa padişahın otoritesinin silinmesine, tımar sisteminin bozulmasına ve **devşirme**'liğin babadan oğula geçişine atfettiler. Gerçekte onların tasvir ettikleri sebeplerden ziyade arazlardı. Meselelerin kökünde bazı karmaşık sebepler yer alıyordu. Bu sebeplerden biri onaltıncı yüzyılda başlayan ciddi bir nüfus patlamasıydı. Nüfus artışı ekime açılan yeni alanlardaki genişlemeyi geride bırakarak hayatlarını kazanmak için pek az fırsata sahip çok sayıda topraksız köylü kalabalığı ortaya çıkardı. Bunlar dövüşe ve ateşli silahların kullanımına maruz bırakıldıkları **sekban** bölüklerinin insan gücünü beslediler. Anadolu'ya işsiz olarak geri döndüklerinde kazandıkları hünerleri haydutluğa dönüştürmek onlar için sadece tabii bir gelişmeydi. Padişahın otoritesine bu meydan okuyuş Osmanlı yazarlarının gözünden kaçmadı, ama o sırada gerçekleşmekte bulunan demografik (nüfusa ilişkin) değişmeler onların anlayışının ötesindeydi.

ENFLASYON

Meselelerin bir başka sebebi enflasyondu. Devlet geliri esas itibariyle tarım hasılatından elde ediliyordu ve sabit bir tedavül değerine bağlanmıştı. Osmanlı ekonomisi piyasanın dikkatle nezaret edildiği nizam altında bir ekonomiydi: ağırlıklar ve uzunluklar, fiyatlar ve kârlar, ithalat ve ihracat, loncalar ve ham maddelerin hepsi sıkı hükümet tetkiki altındaydı.

Devlet üretici ve tüketici arasında bir tür uzlaştırıcı gibi hareket ederdi.

Devlet gümrük gelirlerini artırmak, düşmanlarına yarayacak gerekli savaş malzemesinin ellerine geçmesini önlemek ve kendine hayati malların düzenli akışını temin etmek gayesiyle kendi alanındaki bütün ticaret yollarına hakim olmaya çalışıyordu. Zaten bu malların en büyük tüketicisi devletin kendisi, bilhassa kocaman saray teşkilatı ve orduydu. Devletin çıkarı gereğince iki fiyat yapısı ortaya çıktı: biri geçerli piyasa fiyatı ve diğeri birincisinden genellikle yüzde yirmibeş daha düşük hükümet fiyatı.

Osmanlı fiyatları 1580'e, ucuz Peru gümüşünün ülkeye akmasının peşisıra gelen şiddetli enflasyona kadar makul surette sabit kaldı. Hükümet, tedavüldeki paranın değerini düşürmek (ki bu enflasyon eğilimini sadece güçlendirdi) sürülen veya idam edilen paşaların servetini müsadere etmek, vergileri artırmak ve vergiye tâbi çiftlik sayısını artırmak da dahil olmak üzere çeşitli çarelere başvurdu. Bu tedbirlerin hiç birinin fazla etkisi olmadı. Osmanlı imparatorluğunda enflasyon fiyatların 1550 ile1600 yılları arasında iki misline, 1650'de 1600 deki fiyatların üç misline çıktığı Avrupa'daki enflasyonla at başı gitti. Her ne kadar kişi başına alınan vergi (cizye) Süleyman'ın hükümdarlığında 25 akçadan 1596'da altı misli artıp 150 akçaya çıktıysa ve bir sonraki yüzyılda yeniden iki misli olduysa da hazine açığı yine büyüdü. Olağanüstü vergiler (**avarız**) önceleri yalnızca zaruret halinde alınırken bütün tebaadan alınan yıllık vergi haline dönüştürüldü. 1576'da 50 akça olarak tayin edilen vergi bir çeyrek yüzyıl geçmeden 240 akçaya yükseldi ve hala doymamış hazine daha fazlasını yutmaya hazırdı. Enflasyonun ne kadar şiddetli olduğu 1564'te bir dü-

ka altını yaklaşık 60 akçaya eşitken 1648'de mübadele değerinin iki katına çıktığı vakasıyla anlaşılır. Böylesine şahlanmış enflasyonun korkunç etkileri hem taşrada hem de merkezi yönetimde hissedildi. Osmanlılar bu etkilerin bilincindeydiler, fakat baz metali altın haline getirecek simyacıyı (simya bu dönemde ciddi bir canlanmayı yaşadı) ele geçiremedikçe devletin bulabileceği hiç bir hazır ilaç yoktu.

FETİHLERİN SONU

Nüfus artışı ve enflasyon, imparatorluğun çöküş sebepleri olarak ne kadar zorlayıcı olurlarsa olsunlar sebepler ağının yalnızca birer sicimiydi. Hepsine baskın çıkan sebep Kanuni Sultan Süleyman'ın hükümdarlığının sonuyla birlikte Osmanlı fetihler çağının tükenen bir duruş noktasına vardığı gerçeğiydi. Batı'daki son önemli fetihler 1570'de düşen Kıbrıs ve 1664'te alınan Girit'ti. Her ne kadar İran'da hesaba katılır muharebeler olduysa da Osmanlılar savaş sırasında kazandıkları toprakları ellerinde tutmakta başarısız kaldılar. Osmanlı devleti fethe dayanan, fethe bağımlı ve fetih için teşkilatlanmış bir devletti. Fetih tımar bağışları ve tarım için yeni topraklar açarak refah temin eder, bürokratik ve dini meslekler için daha çok mevki ihdas eder, **devşirme** için ilave insan gücü ve çok çeşitli türden ganimet getirirdi. Genişleyen sınırlardaki kazanç fırsatları nüfus içinde karışıklık çıkarmaya aday unsurları buralara sevkediyordu. Önemiyle ve sürekliliğiyle toplumu ayakta tutan fetihlerin son bulması bütün devlet yapısını tıkadı ve devletin bütün kurumları aracılığıyla peşpeşe sarsıntılara yol açtı. Bundan böyle, tımarların kimin eline geçeceği vazifeli tımar sahibinin ölümü üzerine ayarlanır oldu.

Dini kurumlarda bir bunalım kaçınılmazdı, çünkü dini mektepler aşırı yaygınlaştırılmış ve münhal görev yerlerinin azalan sayısına göre çok fazla talebe kaydetmişlerdi. Muhalif medrese talebeleri kasabalara ve kırlık bölgelere hoşnutsuzlukla gidiyor, devletin otoritesine meydan okuyorlardı. Merkezi hükümet para ihtiyacını vergi yükünü zaten sırtında taşıyamayacağı kadar yük bulunan nüfus üzerine bindirmekle karşılamak zorunda kaldı. Bunun sonucu rahatsızlık yangınını körüklemekti. Önceki kayıtlar sebebiyle genç erkekleri zaten tükenmiş belirli bölgelerden toplanan **devşirme** sayısında artış sağlamak daha zorlaşmıştı. Serhatler ümitli insanların ikbal ve servet elde ettikleri alanlar olmaktan çıkıp yegâne mükâfatın şehitlik olduğu yerler haline gelmişti.

OSMANLI RAHATLIĞI

Kara sınırının kapanışı Batı ve Doğu arasındaki düşünce akışına ciddi bir engel oluşturdu. Osmanlılar daha önceleri Batı'dan gelen düşünceleri benimseyen bir tutumdaydılar. Meselâ, onbeşinci yüzyılın başlarında Avrupa'ya yaptıkları seferlerde karşılaştıklarından kısa bir zaman sonra top kullanımını benimsediler. Şimdi, Osmanlı genişlemesi bitti ve Osmanlı İslâmî kültürü bir savunmacı tepki içinde kendi üzerine kapandı. Bilhassa ulema zümresi dış dünyayı tahkir ederek İslâmî muafiyetin üstünlüğü düşüncesini pekiştirdi. Yenilik (bid'at) öfkelerinin yöneldiği bir hususi hedef oldu ve Sünnet'ten yani Peygamberin ve ashabın uygulamalarına dayanan müesses usûl ve İslâmî davranış tarzından sapmalar sökülüp atılmalıydı. Naima, geniş görüşlü bir onyedinci yüzyıl Osmanlı tarihçisi, cehalet taraftarlarını mümkün olan en

kötü ışık altında teşhir etme çabasıyla katı bir sünnî müslümanla daha aydınlanmış bir müslüman arasında geçen ve bid'atın konu edildiği bir tartışmayı nakleder. Aşırı bir tutum takınan sünnî müslüman şalvar ve iç çamaşırının birer bid'at olduğunu kabul zorunda bırakılır. Gerçekten, herkesin yalın ayaklı bir çöl Arabı gibi giyinmesine onun hiç bir itirazı yoktur.

İslamî üstünlük anlayışı İslâm'ın bininci yılı geçerken daha fazla artırıldı. Hicrî 1000 (Ekim 19, 1591 - Ekim 7, 1592) yılı yaklaşınca, kıyametin kopacağına dair meşum kehanetler ortaya atıldı. Bu kehanetlerin hiç biri çıkmayınca Osmanlılar bunu Allah'ın rızasının bir işareti ve Osmanlı İmparatorluğunun hiç bir İslâmî devletin ulaşamadığı en yüce mükemmeliyete ulaştığının ispatı saydılar. Bu yüzden, Osmanlıların başkalarından öğreneceği pek az şey vardı. Zihnin bu kapanışı Avrupa'da bilim ve teknik bakımından hayati değişmelerin gerçekleştiği bir zamanda Osmanlı dünyasında yürürlükteydi ve Osmanlılar istiğna içinde yerlerinde saydılar, Avrupa ile imparatorluk arasındaki uçurum genişledi.

COĞRAFİ VE LOJİSTİK TAHDİTLER

Osmanlıların kendini beğenmişliği fetih için gerekli ustalığın kaybını ilgilendiren etmenlerin yalnızca biriydi: başka etmenler de vardı ve belki bunların önemi daha büyüktü. Osmanlılar İstanbul'a payitahtları olarak yerleşip orayı İslâm dünyasının bir numaralı şehri yapınca, genişlemelerinin hudutlarını da kaçınılmaz olarak tespit ettiler. Büyük askeri levazımatı nakliye için öküzlere, develere ve atlara bağımlıydılar ve askeri teşkilatları adet üzere ekim ayı sonunda terhis edilen feodal süvarileri gerektiriyordu. Gitgide İs-

tanbul'da temerküz eden bir düzenli orduyla birlikte, batıda Viyana, doğuda Tebriz bir mevsim sürecek seferler için en uzak sınırları temsil eder olmuşlardı. Geçmesi gereken yolların bozukluğuna, kötü hava şartlarına ve nakliye araçlarının elverişsizliğine rağmen Osmanlı ordusu hızlı hareket etti, ama bu hız yine de yeterli değildi. 1529'da Süleyman ve dev ordusu İstanbul'u 10 Mayısta terketti ve 26 eylülden erken Viyana'ya varamadı, dört ayı aşkın bir zamandan sonra. Bu onlara Viyana'yı sefer mevsimi bitmeden zaptedebilmeleri için en fazla bir ay bırakıyordu. 15 Ekimde Osmanlı geri çekilmesi, Viyana hâlâ fethedilmemiş halde, başladı. Bunu Osmanlılar vaktinde farkedememiş olsalar bile Viyana onların batıya doğru genişlemelerinde gidebilecekleri azami noktayı temsil etmekteydi. Mücadeleyi bir buçuk asır daha devam ettirdiler ve hatta 1683'te Viyana'ya karşı diğer bir büyük saldırı düzenlediler, fakat 1529'da karşılarına çıkan meselelerin aynısı heveslerini kursaklarında bıraktı.

İstanbul'un cazibesi Fatih Sultan Mehmet'i esir etti ve onun kendini Sezar, Osmanlıları da Bizans İmparatorluğu'nun varisleri kılma arzusu Osmanlıların içlerindeki tabiata uygun göçebe ruhunu yozlaştırdı. Daha önce başşehirlerini ilerlemelerine ayak uydurması için devrevî olarak naklediyorlardı. Anadolu'da batı yönüne ilerlerken Eskişehir'den Yenişehir'e ve sonra Bursa'ya naklettiler. Bursa'dan Balkanlardaki fetihlerini yönetmek ve denetleyebilmek için Edirne'ye kaydırdılar. İstanbul'a geçiş direnilecek bir olay değildi. Bölgedeki en iyi tabiî limanı kontrollerinde tutabilecekler, doğuya ve batıya genişlemelerinin dayanak noktasına , Asya ve Avrupa'nın buluştukları noktaya yerleşeceklerdi. O zamanda, yeni imparator-

luk merkezinin vuruş mesafesi içinde fethedilecek hâlâ çok yer vardı ve fetihlerine herhangi bir tahdit olacağına dair bir anlayışa yer yoktu. Böylece enerjileri gazi idealinden saptı ve Üst İslâm'ın gelenek ve kurumları temelinde bir büyük İslâmî imparatorluk kurma yönüne sevkedildi. İstanbul bu tasarıyı gerçekleştirmek için ideal bir yer olarak görünüyordu.

1516 - 1517 olayları Osmanlıları bir başka seçme yapmaktan alıkoydu ve onları İstanbul'u sürekli payitahtları olarak muhafaza etme fikrine bağladı. Bu yılda, İslâm'ın en kutsal iki şehri Mekke ve Medine de dahil olmak üzere Osmanlılar müslümanlığın doğduğu İslâmî Öz-Ülke'nin denetimini ele geçirdiler. Osmanlılar dünya ölçüsündeki sınırlarda İslâm'ın baş pehlivanı olduktan sonra başşehirlerini Avrupa'da daha fazla genişlemeyi kolaylaştırmak üzere batıya doğru nakledemezlerdi. Böyle bir hareket onları Mekke'den çok uzağa düşürür ve kutsal şehri savunmak zorunda kalırlarsa kuvvetlerini doğuya kaydırmak imkânsız değilse bile zor olurdu. Şehri şimdi sadece Portekiz gibi gayri-müslimlere karşı değil, aynı zamanda İran'daki militan Safeviler tarafından yöneltilen Şii tehditine karşı da savunmak gerekliydi. Başlangıçta İstanbul'un güzelliği ve nimetleri Osmanlıların aklını çeldi ve şimdi lojistik mecburiyetler ve Sünni müslümanlığm siyasi stratejisiyle buraya raptedilerek kendi genişlemelerine sınır koyan mührü kendileri vurdular. III. Mustafa'nın (1757 - 1774) hükümdarlığı sırasında önceki başşehir Edirne'nin ihya edilmesi için çok enerji ve para harcandı fakat bu herhangi bir stratejik mülahaza ile değil, antika merakıyla yapıldı. O yüzden elbette ki, böyle bir hareketin herhangi bir fark yaratması için zaten çok geç kalınmıştı.

KÖPRÜLÜ DEVRİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Köprülü'nün devleti ihya etmek için uyguladığı program, hakim zihniyet ortamının arka planı hesaba katıldığında daha elverişli bir perspektif içinde görülebilir. Mehmet Köprülü tamamiyle Osmanlı sisteminin bir ürünüydü. Kendini inancına, devletine ve Osmanlı Edebine adamıştı. Programın niyeti padişahın otoritesini ülke çapında yeniden tesis etmek ve devlet kurumlarını imparatorluğun bozulmasına sebep olan suistimallerden - memuriyetlerin satın alınması, **reaya**'ya uygulanan zorbalık ve insanların yerlerinde kalma başarısızlığı - temizlemekti. Başka bir deyişle Köprülü adalet dairesinde dile getirilen dengeyi kurma kastmdaydı.

1653'te ünlü bir Osmanlı tarihçisi Kâtib Çelebi **Düstûrü'l-amel li ıslahi'l-halel** (Hataların Düzeltilmesi İçin Uygulama Rehberi) ni yazdı. Bu çalışma bir gizli muhtıra gayesi güdülerek kaleme alınmıştı. Devletin paldır küldür felakete yuvarlanışını durdurma yollarının tartışması içinde sadece bir "ehl-i seyf" sahneye çıkarsa Osmanlıları kurtaracağını belirtmiştir. Kâtip Çelebi böyle bir adamın hazinenin açığını tersine çevirebilecek, ordunun aşırı büyümesini sınırlandırabilecek ve köylülere saadetlerini geri verebilecek bir dizi reformu gerçekleştirmek zorunda olduğunu ileri sürmüştür. Yeni bir önderin ortaya çıkacağından emin değildir, fakat yandaşı Osmanlıları yüreklendirmek istemiştir. Devlet daha önce sarsıntılar yaşamıştır - Timur'un eline yenik düşmüş ve yakın geçmişte **celâli** kargaşasını görmüştü - fakat talih ve iyi idare sayesinde bu zorlukların üstesinden gelmiştir.

Bu sırada da, eski yüceliğini kazanabilirdi. Mehmet Köprülü, Kâtip Çelebi'nin kehanetini hemen hemen doğrulamıştır. Köprülü'nün bildiğinden şaşmayan tutumu ve yerini alan kendi aile ferdlerinin benzer yaklaşımı sayesinde devlet sıhhat bulmuş, şiddetli bir bunalım savuşturulmuş ve kaybedilmiş itibarın bir miktarı geri alınmıştır. İkinci Viyana kuşatmasının başarısızlığı, peşinden gelen bir dizi yenilgi ve küçük düşürücü Karlofça Anlaşması, yine de, Osmanlı aydınları arasında yeni bir kendini inceleme dalgasının doğmasına sebep olmuştu.

TARİHÇİ NAİMA

Yeteneklerini yeni bunalımın sebeplerini keşfetmeye adayan ve akranlarına çözüm yolları öneren yazarlar arasında tarihçi Naima'nın önemli yeri var. Naima 1665'te Halep'te bu önemli ticaret şehrinde işlerini çevirmeyi başarmış bir yeniçeri yetkilisinin torunu ve oğlu olarak doğdu. Ailesi padişaha sadık ve rabıtalıydı. 1685'e doğru Naima İstanbul'a gitti ve İmparatorluk sarayının teberdar birliklerine kaydoldu. Bunlar Dış Hizmet'in seçkin birliklerindendi. Teberdarlar içinde kâtip olarak eğitildi. Eğitimini tamamlayınca, Naima devlet bürokrasisinin yüksek bir mevkiinde memuriyet aldı ve kendini bir çok nüfuzlu koruyucunun hizmetine adadı, bunlar arasında 1697'de sadrazam olan Hüseyin Köprülü de vardı. Hüseyin halkın sevmediği Karlofça Anlaşması'nı Osmanlı Kamuoyu karşısında göze hoş görünür kılmak gibi nankör bir görevi üzerine almıştı. Yararlanabileceği iki kozu vardı: itibar edilen Köprülü ismi ve Hapsburglara karşı savaşa düşmanlıkları daha ileri götürmenin imparatorluğun mevcudiyetine yıkıcı tesir yapacağının göze

batacak derecede aşikâr olduğu anlaşılıncaya kadar devam ettirilmesi tezini savunmuş olması. Hüseyin'in yoksun olduğu şey bu siyasetini savunacak belagat idi ve bunun için Naima'yı yardımla görevlendirdi.

Naima efendisini düşkırıklığına uğratmadı. Onyedinci yüzyıl Osmanlı tarihi vakayi-namesinin önsözü, **Ravzatü'l-Hüseyn fî hülasati ahbari'l-hafîkayn** koruyucusunun siyasetinin ustalıklı bir savunmasıydı. Burada Naima İslâmî devlet yapısı literatüründeki bilgisini gösterir. Hüseyin Köprülü'nün siyasi tutumunun yegane sıhhatlı yol olduğuna Osmanlı yoldaşlarını ikna edebilmek için esas olarak Arap tarihçi İbn Haldun ve Kâtip Çelebi'nin düşünce ve şemalarından yararlanır.

Naima, müslüman okurlarına hitaben Hüseyin'in siyasetinin daha önce Rasulullah Muhammed'in sünnetinde örneği bulunduğunu gösterir. Dile getirdiği olay miladî 627 yılında Muhammed'le Mekke müşrikleri arasında yapılan Hudeybiye barışıdır. Önsözünün altbaşlığında ahlâk dersini Peygamber'in hayatından bir örnekle bağlantılı olarak vurgular - "kâfir krallarla ateşkes yapmanın ne kadar önemli olduğunu göstermek amacıyla .... yazılmıştır.... böylece memleket düzene girer ve ahali rahat bulur - 627 baharında Muhammed şehri alma girişimi niyetiyle takipçilerinin başında Mekke'ye ilerledi. Hudeybiye denilen yerde bir kuyuda durdular. Orada Muhammed teşebbüsünün başarıya varamıyacağını gördü ve Mekkelilerle bir mütarekeye girdi. İslâm'ın sonuçtaki başarısı Peygamberin hareketinin hikmetine tanıklık eder. Çarpışmaya tam hazır olunmadığı zaman, "eldeki vasıtalar" ı kullandı, yani, bir mütarekeye vardı. 1699'da Osmanlı padişahı benzer bir durumla karşılaştı ve o

da "eldeki vasıtalar" m mümkün olan en iyisini kullandı. Devlete bir nefes alma süresi verildi ve Osmanlı hanedanının bütün sadık müslüman destekçilerinin üzerlerine düşen vazife devletin hastalıklarının teşhisini kabul etmek ve çarelerin uygulanmasına katılmaktır.

TIB YOLUYLA BENZETME

Naima'nın teşhisi, devletin insan vücuduyla ve hekimin de sadrazamla özdeşleştirilmesi şeklinde bilinen İslâmî modeli kullanır. Devlet de beden gibi çeşitli aşamalardan geçer; doğar, gelişir, çöker ve sağlığının iyi oluşu dört salgısının (humor) dengesine bağlıdır. Bu benzetmenin Antik Yunan tarih anlayışına uzanan birinci kısmı, yani tarihinin çevrimsel (devrî, cyclical) kuramı Osmanlılara İbn Haldun (1332-1406) yoluyla geçmişti. Ibn Haldun **Mukaddime**'sinde bir hanedanın, bir ferd gibi, büyüdüğünü, durgunluk dönemine girdiğini ve sonra gerilediğini öne sürer. İbn Haldun Osmanlılar arasında hayatiyet sahibi bir tarih geleneğini temsil etti ve düşünceleri Batılılar tarafından olduğu kadar Araplar tarafından da yirminci yüzyılda "yeniden keşfedilinceye" kadar canlılığını koruıdu.

İbn Haldun'un teorilerini genişleterek, Naima bir devletin hayatında beş merhale bulunduğunu kabul eder: Kuruluşundaki kahramanlık çağı, hanedanın ve hanedan kullarının yönetimindeki pekiştirme çağı, güvenlik ve huzur çağı, memnuniyet ve tatmin çağı ve nihayet çözülme ve dağılma çağı. 1683'te İkinci Viyana kuşatmasının talihsiz mimarı Kara Mustafa Paşa zamanında Osmanlılar dördüncü merhaleye, memnuniyet ve tatmin çağına girdiler. Şimdi Hüseyin

Köprülü imparatorluğu etkisi altında bırakan uyuşukluktan kurtulmanın itici gücünü arıyordu.

Naima'nın devleti etkisi altında bırakan uyuşukluk teşhisi tıb yoluyla yapılan benzetmenin kelime dağarcığını kullanmanın sonucudur ve bu teşhis büyük ölçüde Kâtip Çelebi'nin yargısına dayanmaktadır. Dört sınıf bedenin dört salgısını karşılamaktadır: Kılıç ehli balgama, kalem ehli kana, ticaret ehli sarı safraya ve ziraat ehli kara safraya. Dengeyi sağlama meselesinde başta gelen husus balgam ve kara safradır. İnsan vücudunda ihtiyarlığın belirtisi balgamın aşırı salgılanmasıdır ve devlette askeri müessesenin aşırı yaygınlaştırılmasıdır. Balgamı (askerleri) denetim altında tutmak son derecede zordur. Kara safranın düzeni yetersiz beslenme yüzünden altüst olur. Başlangıç çağlarında sultanlar **reayayı** adaletsizliklerden korudular. Sonra gelen çağlarda **reaya** baskı ve kötü idarenin kurbanı oldu. Bu, sırası gelince, vücudun merkezî uzvunu mideyi etkiler. Devletin midesi hazinedir. Eğer safra mideye girmez veya servet hazineye girmezse, sonuç yetersiz beslenmedir ve vücut veya devlet acı çeker. Hekimin veya sadrazamın işi salgılar arasında ve toplum sınıfları arasında gerekli dengeyi korumaktır. Tıb yoluyla yapılan benzetme adalet dairesi kavramını çevrimsel tarih kuramına bedenin gelişme aşamalarıyla dört salgının sağlıklı dengesi anlayışlarını birbiriyle birleştirmek suretiyle kaynaştırır.

Naima teşhisten reçeteye geçerek devleti kurtaracak beş ilke vazeder. İlki, hükümet gelir ve giderleri, en iyi şekliyle harcamaları azaltarak, dengelemelidir. İkincisi, hükümet maaş ve ücretleri vaktinde ödeyerek devlete karşı başkaldırmaları yatıştırmalıdır. Üçüncüsü, hükümet askeri suistimalleri temizlemeli ve orduyu dış düşmana direnecek ve yurtta sükûnu

yeniden kuracak tam gücüne kavuşturmalıdır. Dördüncüsü, hükümet vilayetleri **reaya**ya saadetini geri verecek kadar adaletle idare etmelidir. Nihayet, sultan mümkün olduğu kadar güler yüzlü olmalıdır. Bu, onun uyruklarının onu hem sevmesini, hem de ondan korkmalarını sağlar ve böylece yanlış hareketleri kafalarından çıkarırlar. Sonra, Allah'ın yardımıyla meseleler ortadan kalkar.

ONSEKİZİNCİ YÜZYIL BAŞARISI

Naima'nm tavsiyeleri basitti ve işe yaradı. Karlofça Anlaşmasının sağladığı mühletin ardından Osmanlı ordusunun başarısı yüksekti. 1711'de ordu Prut nehri kıyılarında Deli Petro'nun kuvvetlerini bozguna uğrattı. Bu karşılaşmada en etkili Osmanlı birimi Kırım Tatarlarıydı. Geleneksel ok-yay ve kılıçla silahlanmış Tatarlar öyle çok Rus kellesi kopardılar ki muharebenin başlangıcında çadırına getirilen her moskof kellesi için askerlerine sunduğu cömert bahşişin miktarını günün saatleri ilerledikçe yarıdan aza düşürmek zorunda kaldı. Bu tarihî seferin peşinden, Osmanlılar Mora'yı Venediklilerden geri aldılar ve 1736 ile 1739 döneminde Avusturyalıları ve Rusları yendiler. Avusturyalılarla barış görüşmeleri çıkmaza girdiğinde Osmanlı kumandanı Viyana'ya giden yolun açık olduğu ve kendi askerlerinin bu yolu bildiği tehditini savurdu. Belgrad Osmanlılara geri verildi ve Naima tarafında ehliyetle savununlan Hüseyin Köprülü siyaseti takdir edilenden daha fazlasını verdi.

Osmanlı askeri başarısı kültürel başarılarla meczedildi. III. Ahmed'in (1703 -1730) hükümdarlık dönemi, Osmanlı sanatkârane inceliğindeki olgunlaşmanın sonu "Lâle Devri" diye anılır. Bu yıllada Os-

manlıları lâle yetiştirme tutkusu sardı. Lâle dokumalarda, çinilerde, minyatürlerde en sevilen Osmanlı motifi halini geldi. Mimari, Lâle Devri'nde özellikle zarifti ve bu zerafet haklı üne sahip bir kaç yaz sarayında, çeşmelerde ve Boğaziçindeki muhteşem yalılarda yansıdı. Lâlelere olan bu yüzeysel tutku hayatın dış görünüşüne olan ilgiyi yansıttı. Tıpkı Avrupa rokoko sanatının letafetinde ve onsekizinci yüzyıl mimarisinde benzer bir ifadesini bulan tavırda olduğu gibi. Lâle Devri'nde, maalesef, devletin temelini teşkil eden kurumsal yapıya pek az ilgi gösterilmiştir.

Onsekizinci yüzyıl Osmanlı idaresinde bazı eğilimlerin yoğunlaşmasına şahit oldu. Oğulların babalarının sahip olduğu mesleğe girmeleri hemen hemen zorlayıcı hale girdi, çünkü yeni toprakların fethindeki başarısızlık meslekî fırsatları sınırlandırmıştı. Meslekî çizgilerin içinde hareketlilik, bilhassa nüfuzlu bir hâminin yardımıyla, hâlâ mümkündü. Meselâ, Mehmet Ragıp (doğumu 1699) önemsiz bir bürokratın oğlu olarak babasının mesleğine girdi, bir çok yararlı koruyucu buldu ve nihayet sadrazam oldu. Her ne kadar yetenek hâlâ mükâfatlandırılıyor ise de, nüfuzlu bir koruyucuya sahip olmak kişinin mevkiini korumak için vazgeçmeyeceği bir şeydi.

Onyedinci yüzyılda başlayan **devşirme** sayısındaki azalma onsekizinci yüzyılda ilginç gelişmeler doğurdu. "Paşa" bu ünvanı taşıyanın askeri-idari meslekten biri olduğunu belli ederdi. "Efendi" onun bir bürokrat veya ulema sınıfından biri olduğuna işaretti. Üç meslek çoğunlukla birbirinden bağımsız ve ayrılmış haldeydi. Bir efendinin onyedinci yüzyılda bürokrasiyi terketmesi ve askeri-idari mesleğe geçmesi pek nadirdi. Üst mevkiler çoğunlukla **devşirme** adaylardan ve enderundan doldurulurdu. Devşirme-

nin azalması ve nihayet ilga edilmesiyle devlet bu mevkilere getirilecek adaylar için bir seçenek bulmaya zorlandı ve onsekizinci yüzyılda dikkate değecek kadar çok sayıda insan önceki mesleği bütünüyle bürokrasiye ait olduğu halde askeri-idari makamlara kaydırıldı. Vali olarak görev yaptılar ve Mehmet Ragıp gibi, kimileri vezir-i azamlık makamını işgal edecek kadar yükseldi bile.

OSMANLININ AVRUPA BİLGİSİ

Onsekizinci yüzyıl Osmanlılarına dair belki de en önemli gerçek onların tamamiyle İslâmî bir çevrede ve aynı anlayış çerçevesinde yaşadıklarıdır. Avrupalılarla şahsi bağları pek azdı. İmparatorluğun dış işleri sorumlusu **reisülküttab**'tı. Görevi onu yabancı sefirler ve temsilcilerle ilişkiye sokuyordu, fakat aralarındaki konuşmalar resmi idi ve her iki taraftan tercümanlar vasıtasıyla cereyan ediyordu. 1820'deki Yunan İsyanı'na kadar Osmanlı idaresi resmi tercüman olarak İstanbul'un Fener semtindeki ileri gelen Rum ailelerinden yararlandı. Bunlar Bab-ı Ali'nin tercümanları diye bilinirlerdi ve gerçekte, imparatorluğun dış ilişkilerini ayarlamakla uğraşırlardı. **Reisülküttabı** görmek isteyen sefirler randevularını bu tercümanlar vasıtasıyla ayarlarlardı: Elbette, bu uygulama onlara hesaba katılır iktidar sağlıyordu. Bu Fenerli Rumlar kendi çıkarlarını Osmanlı çıkarlarıyla özdeş kılmışlardı. Ve lâkin, Yunan İsyanı'nın haberi İstanbul'a ulaşınca, Osmanlılar Fenerli Rumların Bab-ı Alî'ye etkisine bir son vererek, Rum Patriğini ve baş tercümanı astılar. Bu zamandan sonra müslümanlar Avrupa dilleri öğrenimine tâbi tutuldular.

Osmanlıların çok büyük akseriyeti Avrupa hak-

kında ilk elden bilgiye sahip değildi. Pek azı Avrupa'ya seyahat etmişti ve bunların çoğu resmî iş gezileriydi. Osmanlı İmparatorluğu 1793'e kadar Avrupa güçleriyle kalıcı diplomatik ilişkiler kurmamıştır. Bu tarihten önce gerektiğinde sefirler gönderilirdi, çoğu zaman bu, bir padişahın ölümünü bildirmek, anlaşma imzalamak yahut başka diplomatik işleri yerine getirmek için olurdu.Avrupa edebiyatı Doğu'ya yapılmış seyahatler üzerine büyük yekûn tutan yazılı metne sahipti, fakat Osmanlı edebiyatının Avrupa üzerine karşılaştırma yapılabilecek hiç bir metni yoktu. Doğrusu, Osmanlı yönetici zümresi Avrupa hakkında pek az şey biliyor ve daha fazla öğrenmeye hiç meraklı görünmüyorlardı. Avrupa hakkında illâ bir şey düşüneceklerse bu, Avrupa'nın kendi İslâmî dünyalarından aşağı olduğuna dair muğlak ve tembelce bir düşünce olurdu.

Bazı Osmanlılar Avrupa'nın varlığının ve öneminin bilincine varmışlardı. Meselâ, coğrafya üzerine bir kitap yazan Kâtip Çelebi, İslâm kaynaklarının Hıristiyan ülkeleri üzerine bilgilenmek için elverişsiz olduğu sonucuna varmıştı. Bu yüzden ihtida etmiş bir Fransız rahibinden hıristiyan coğrafyası hakkında bilgi edinme yoluna gitti. Avrupa'ya dair bu sınırlı ve ikinci elden bilgi bile Kâtip Çelebi'yi akranı olan Osmanlılardan çok ileri götürdü. Deniz savaşı üzerine yazdığı kitaptan alınan aşağıdaki parça hem kendi kültürünün dar sınırlarını aşmada gösterdiği cesaret ve hem de bütün çabalarına rağmen edindiği bilgilerin ne kadar sığ olduğunu göstermesi bakımından manidardır.

Devlet işleriyle uğraşan insan için, coğrafya ilmi hakkında bilgi edinilmesi zaruri olan hususlardan biridir. Eğer tamamiyle yer kürenin

nasıl olduğundan haberi yoksa, hiç olmazsa Osmanlı mülkünün ve ona hemhudut olan devletlerin haritasını bilmelidir, böylece seferde ve askeri harekâtta bilerek ilerlesin ve böylece düşman topraklarını istila ve sınırların savunması daha kolaylaşsın. Bu ilimden nasibini almamış insanlarla meşverette bulunmak, bunlar bölgenin ahalisinden olsa bile coğrafya bilgisi olanların yerini yeterince tutmaz. Bu ilmin (öğrenilmesinin) vacib olduğunun delili, şu hadisedir ki kâfirler, bu daldaki bilgileri takdir edip uygulayarak Yeni Dünya'yı keşfetmişler ve Hindistan'ın Hindiçini'nin limanlarını istilâ etmişlerdir. Hepsi bu kadar değildir. Ne kötü talihtir ki Venedikliler gibi, hükümdarlarının kâfir krallar nezdinde sadece dük seviyesinde olduğu ve bu kralların "balıkçı" dedikleri insanlar fiilen Osmanlı mülkünün Çanakkale boğazına kadar ilerlemişler ve doğuya ve batıya hükmeden devlet-i âliyyiye karşı gelmişlerdir.

Kâtip Çelebi'nin Avrupalıların gelişmelerine ve onların Osmanlı devletinin geleceği hakkında neler düşündüklerine karşı daha uyanık olma isteğinin büyük bir sonucu doğmadı. Hükümet Avrupa'daki siyasi işler hakkında bilgiler toplamaya ve izlemeye devam etti, ama zihnî, bilimsel ve teknolojik alanlardaki daha derin ve daha önemli gelişmelere pek dikkat etmedi. Kendi İslâmî dünyaları ve çevreleri hesaba katıldığında karmaşık ve ayrıntılı değerlere dalabilen Osmanlılar İslâm sınırlarının ötesindeki dünya bahis konusu olduğunda korkunç derecede yontulmamış kalıyorlardı. Osmanlılar galip kaldıkları ve Batı ile aralarındaki uçurum, en kötü haliyle, dar kaldığı sü-

rece, böyle bir vaziyet tehlikeli değildi yahut kötülenecek bir şey bile değildi. Osmanlı silâhları artık galibiyet temin edemez olduğunda ve Avrupa, İslâm dünyasının önüne geçmeye başladığı zaman böyle bir bakış noktası tehlikeli ve aleyhte ürünler verici hale geldi.

BAŞARI BAŞARISIZLIK DOĞURUR

Yukarıda dile getirildiği gibi, Osmanlıların sürekli zaferlerini korumadaki kendi başarısızlıklarına gösterdikleri tepki bütünüyle İslâmî anlayış çerçevesi içindedir. Devletin hastalıklarını teşhis etmek için adalet dairesi ve tıb yoluyla benzetme gibi bildik semboller kullanıldı ve aynı şekilde bildik çözümler istendi: onar, temizle, canlandır. Bütün gözler geriye baktı, kendi icraatlerini ideale nispeten ölçtüler, ideal ise imparatorluğun açıkca en yüksek noktada olduğu Kanuni Sultan Süleyman saltanatıydı. Onlar sadece işlerin nasıl yapıldığını keşfetmek zorundaydılar. Hiç bir yenileşme düşüncesi, yeni kurumlarla deneye girişmek isteği hiç yoktu. İslâm yeniliğe hor bakar, bu tutumun Peygamber'in bir Hadis-i Şerifine uzanan dayanağı vardır: "en kötü şeyler yeniliklerdir, her yenilik bid'attir, her bid'at bir hatadır (günah?) ve her hata cehennem ateşine götürür." Bir kez topluma ahlâk yeniden kazandırılırsa ve güçlü vezirler mütecavizlere sert cezalar verirlerse, adalet hükmeder ve imparatorluk tekrar büyük zaferler kazanırdı.

Hem Kâtip Çelebi, hem de Naima, kendi zamanlarında Osmanlı gücünün canlanacağı kehanetinde bulunmuşlar ve olaylar onları doğrulamıştı. Muhtaç olunan sihirli nefes iki kez Osmanlıları tekrar muzaffer kılabildi. Mamafih, işte bu başarıdır ki, kısa bir za-

man sonra, Osmanlı devletini değişime uğratan nihaî başarısızlığı doğurdu. 1739'da Rusya ve Avusturya'ya karşı büyük mücadelenin sonunda Osmanlılar batıdaki sınırlarında uzun süren bir barış dönemine girdiler. Avrupa kendi işlerine sardırmış haldeydi. Bunların en önemlisi Osmanlıların akıllılık gösterip alâkadar olmayı reddettikleri Yedi Yıl Savaşları'dır. Kendi haline bırakılmış yönetici seçkin zümre İstanbul'daki hayatı olaysız buluyordu. Saray manâsız törenleri tekrar takrar yaşadı ve sıkıntı bastı. Bu sıkıntı 1768'de Osmanlılar Rusya'ya karşı savaş açtıkları zaman dağıldı.

OSMANLI-RUS SAVAŞI

Bu üçüncü büyük Osmanlı-Rus çatışmasının şimdiki sebebi Polonya'daki durumdu. 1763'te Polonya kralı III. Augustus öldüğü zaman Avrupa'nın büyük güçleri yeni bir kral seçmek için şiddetli bir diplomatik manevraya girişti. Rusya ve Prusya Avusturya'nın hükümranlığı altına girmeyecek bir kral istediler. 1764'te Rusya ve Prusya'nın müşterek baskısı Stanislaw Poniatowski'nin Polonya Diet'i tarafından seçilmesi sonucunu doğurdu. Kendi planlarının geçersiz kılındığını gören Fransa, Osmanlıları Polonya işine karışmaya zorladı. Polonezler Poniatowski'nin anayasalarını değiştirme çabalarına direndiler ve ona muhalefette bulunmak üzere Bar Konfederasyonu'nu oluşturdular. Konfederasyon'un kuvvetlerini kovalarken, Ukraynalı başıbozuklar Balta şehrini yaktılar. Osmanlılar bu hareketten Rusları sorumlu tuttu ve 1768 ekiminde Rusya'ya savaş ilân ettiler. Her iki taraf da savaşa hazır değildi ve mücadele tek-kolluyla kör arasındaki çatışma şeklinde cereyan etti. Dört yol sü-

rüklenerek giden savaş, arada bir görüşme kararına varma girişimleriyle kesintiye uğradı. Nihayet temmuz 1774'te Küçük Kaynarca barışı yapıldı.

Bu barış iskambil kâğıtlarından evlerini Osmanlıların başına yıktı. Onların kendi gözlerine yeniden canlandırılmış, yeniden imar edilmiş gibi görünen, bir yüzyılın dörtte üçü kadar zamandır yenilenmiş bir başarıyla beslendiğine inandıkları imparatorlukları paramparça oluyordu. Reçetesini Naima'nın yazdığı ve Osmanlı yönetici zümresi tarafından uygulanan İslâm farmakolojisi, sıhhati yeniden kazandığının yanılsamasını getirmişti sadece. Tam bir tedavi olmaktan ziyade ölmeden önce son bir toparlanmaya benziyordu. Küçük Kaynarca Anlaşması Osmanlıları uyuşuklukları ve rahatlıklarından sarsıp çıkaran ilk titreyişti. İnanageldikleri teşhis ve reçetenin, son tahlilde, hastayı muayene icazeti olmayan bir hekim elinden çıktığı ve reçeteye şekerli haplardan başka bir şey yazmadığının idraki yayılmaya başladı. Eğer imparatorluk varlığını devam ettirecekse, meselelerine yeni bir anlayışla bakılması ve yenileyici çözümlerin bulunması gerekiyordu.

III. SELİM

Bu yeni anlayışın gelişmesi yavaştı, geliştiği gerçekti. Her ne kadar bir çokları eski usüllere yapışıp kaldıysa da, bir yeni, iradesi güçlü padişah, III. Selim (1761 - 1808) gerekli reformları ele almaya başladı. Osmanlılar Batı'ya önce onun askeri gücünün seviyesine gelme isteğiyle yöneldiler. Avrupa tarzında eğitim gören ve öyle donatılmış yeni bir ordu teşkilatlandırdılar. 1792 ve 1793'de reformcu sultan devletin idaresini ve askeri teşkilâtını yeniden yapılandırmayı dü-

zenleyen bir dizi nizamname çıkardı. Onun uzağa varmayı gözeten programı Nizam-ı Cedid diye bilinir. İmparatorluğun Batıya yeni yönelişinde dil öğretimi merkezi bir rol oynadı. Genç Osmanlılar Fransızca eğitimi gördüler ve Avrupa'nın büyük başşehirlerinde kalıcı diplomatik misyonlar açıldı. Batılı düşünceler tedricen imparatorluğa sızacak ve onun ondokuzuncu yüzyılda daha modern bir devlete dönüşmesine yardımcı olacaktı. Sultan III. Selim eski geleneksel imparatorlukla yeni, belirmekte olan mevcudiyet arasındaki orta yerde durur. Oluşma durumundaki mevcudiyet bir buçuk asır daha geleneksel kurumları ve kozmolojisi pahasına hayatta kalabilecektir.